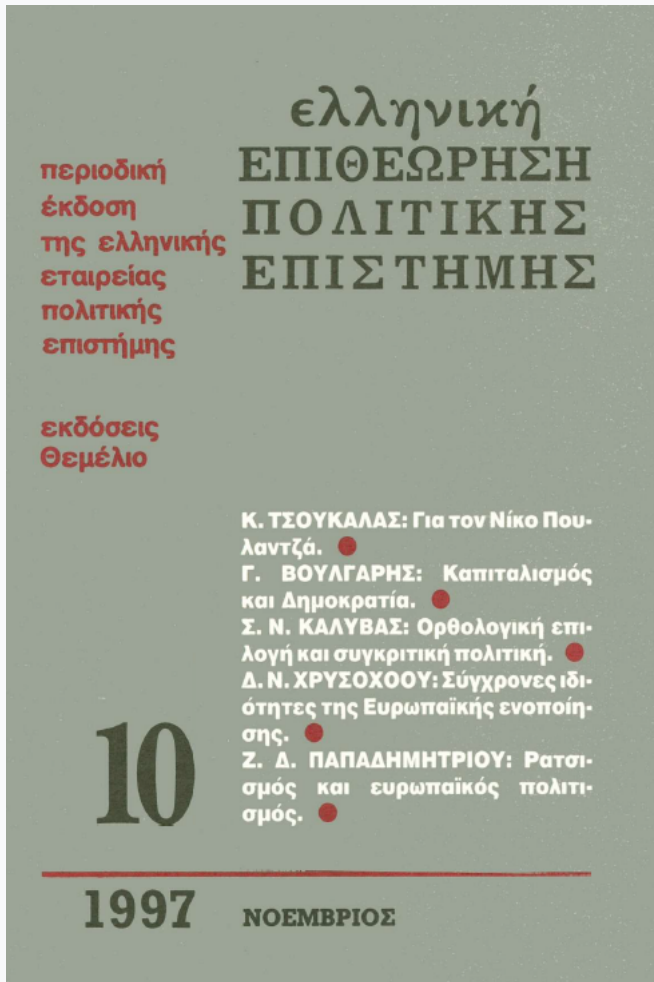

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 10 (1997)

Ορθολογική επιλογή και συγκριτική πολιτική

Στάθης Ν. Καλύβας

doi: [10.12681/hpsa.15104](https://doi.org/10.12681/hpsa.15104)

Copyright © 2017, Στάθης Ν. Καλύβας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλύβας Σ. Ν. (2017). Ορθολογική επιλογή και συγκριτική πολιτική. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 10, 84–121. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15104>

ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Κάθε θεωρία είναι μια αφαίρεση, δεν είναι η ίδια η ζωή. Όταν αυτό το ξεχάσουμε, μπορεί όχι μόνο να πάψει να μας βοηθάει, αλλά επιπλέον να μετατραπεί σε μια κλίση του Προκρούστη πάνω στην οποία θα θέλαμε βίαια να προσαρμόσουμε την πραγματικότητα και τη ζωή. Αλλά όποιος επιχειρεί να παίξει το ρόλο του Προκρούστη δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάει ότι υπάρχει κι ο Θησέας.

Κώστας Φιλίνης¹

Η ορθολογική επιλογή (rational choice) έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε μία από τις δυναμικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις τόσο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών γενικώς, όσο και στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης.² Στόχος αυτού του άρθρου είναι, αφενός, να εκτιμήσει κριτικά τον τρόπο εφαρμογής της θεωρίας αυτής, εντοπίζοντας τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες της σε σχέση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις και, αφετέρου, να προτείνει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο βασισμένο σε αυτή τη θεωρία και

* Ο Στάθης Ν. Καλύβας διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του New York University.

** Το άρθρο αυτό βασίζεται σε διάλεξη που δόθηκε στο σεμινάριο συγκριτικής πολιτικής του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας, στις 11 Δεκεμβρίου 1995, μετά από πρόσκληση του καθηγητή Stefano Bartolini, τον οποίο και ευχαριστώ.

1. Κ. Φιλίνης, *Θεωρία των παιγνίων και πολιτική στρατηγική*, Κείμενα, Αθήνα 1972, σ. 211.

2. Πράγμα που αναγνωρίζουν τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι αντίπαλοι της προσέγγισης αυτής. Βλ. Donald P. Green - Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1994· Jeffrey Friedman (επιμ.), *The Rational Choice Controversy: Economic Models of Politics Reconsidered*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.

προσανατολισμένο ειδικά στις ανάγκες του πεδίου της συγκριτικής πολιτικής. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης (και κάτω από προϋποθέσεις οι οποίες αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης του άρθρου), η χρήση της ορθολογικής επιλογής ως αναλυτικού εργαλείου εναρμονίζεται με τη μέθοδο, την πρακτική και το αντικείμενο της συγκριτικής πολιτικής και, κατά τρόπο φαινομενικά παράδοξο, επιτρέπει την επανεισαγωγή στην πολιτική επιστήμη δύο διαστάσεων που, τα τελευταία χρόνια, είχαν ουσιαστικά εξοβελιστεί από αυτήν: της ιστορικής και της «αφηγηματικής» διάστασης.

Θα πρέπει να σημειώσω, ευθύς εξαρχής, ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν έχει επιστημολογικό στόχο· δεν επιδιώκει, δηλαδή, να περιγράψει και να υποβάλει σε κριτική ανάλυση ούτε τις φιλοσοφικές βάσεις ούτε τις γνωσιολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις της ορθολογικής επιλογής. Αντίθετα, προσεγγίζει τη θεωρία αυτή αποκλειστικά ως ένα αναλυτικό και ευριστικό εργαλείο. Η επιλογή αυτή απορρέει από την ύπαρξη μιας ογκώδους βιβλιογραφίας αναφορικά με τις επιστημολογικές προϋποθέσεις της εν λόγω θεωρίας αλλά και από την αντίστοιχη σχετική απουσία αναλύσεων, οι οποίες θα έπρεπε να υπογραμμίζουν τόσο τους περιορισμούς όσο και τις δυνατότητες εφαρμογής της θεωρίας αυτής στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής.³ Η έμφαση στα θεμελιώδη στοιχεία της θεωρίας και η παράθεση παραδειγμάτων από το χώρο της συγκριτικής πολιτικής ενισχύουν τη φιλοδοξία να λειτουργήσει το άρθρο αυτό και ως «πρακτικός» μεθοδολογικός οδηγός και ως ερευνητική πρόταση.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Τα θεμελιώδη στοιχεία της θεωρίας είναι, πολύ συνοπτικά, τα εξής:

Η βασική μονάδα ανάλυσης είναι τα «δρώντα υποκείμενα» (ή απλά «υποκείμενα»),⁴ είτε πρόκειται για άτομα (π.χ. ψηφοφόροι ή

3. Για ένα παράδειγμα θετικής προσέγγισης της θεωρίας, βλ. Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986. Για ένα παράδειγμα κριτικής αποτίμησης, βλ. Donald P. Green - Ian Shapiro, ό.π. Η πρόσφατη συλλογή άρθρων που δημοσιεύθηκε στο *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2 (Χειμώνας-Άνοιξη 1995) και ανατυπώθηκε στο Jeffrey Friedman (επιμ.), ό.π., συγκεντρώνει απόψεις και από τα δύο «στρατόπεδα» στην πλέον πρόσφατη εκδοχή τους.

4. Ο όρος «actor» έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως «πρόσωπο» ή «παίκτης». Βλ. Γιώργος Τσεμπελής, «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και «δίλημμα φυλακισμέ-

πολιτικοί) είτε για κάποια συλλογική οντότητα (π.χ. ένα πολιτικό κόμμα).⁵ Αντίθετα, με το δομισμό και το λειτουργισμό, που υπογραμμίζουν αντίστοιχα τη σημασία των δομών και των λειτουργιών, η ορθολογική επιλογή επικεντρώνει την προσοχή της στα υποκείμενα της πολιτικής δράσης. Η έμφαση αυτή βρῖσκει τη φιλοσοφική της θεμελίωση στη θεωρία του «μεθοδολογικού ατομικισμού».⁶

Η βασική υπόθεση που διέπει τη λειτουργία των υποκειμένων είναι ο ορθολογισμός. Ο ορθολογισμός αφορά στη δράση των υποκειμένων και συνδέει τους στόχους που αυτά θέτουν με τα μέσα πραγματοποίησης αυτών των στόχων. Τα υποκείμενα έχουν γενικούς στόχους ή «προτιμήσεις»⁷ και επιδιώκουν την υλοποίηση των στόχων αυτών (για την ακρίβεια, τη μεγιστοποίηση των πιθανοτήτων υλοποίησής τους στο ακέραιο) διαμέσου συγκεκριμένων επιλογών ή «στρατηγικών». Κάθε στρατηγική αντιστοιχεί σε μια «απόδοση» (payoff) που αντανακλά την «αναμενόμενη ωφέλειά» της (expected utility), έννοια την οποία εισήγαγαν ο Von Neuman και ο Morgenstern στο κλασικό έργο τους που έθεσε τα θεμέλια της θεωρίας των παιγνίων.⁸ Πρόκειται για το συνδυασμό της «ωφέλειας» (utility) που μια συγκεκριμένη στρατηγική υπολογίζεται πως θα αποφέρει (αν έχει επιτυχή έκβαση) και των πιθανοτήτων της επιτυχούς έκβασής της. Η επιλογή ανάμεσα στις εναλλακτικές στρατηγικές γίνεται ορθολογικά (απ' όπου και η ονομασία της θεωρίας), επιλέγεται δηλαδή η στρατηγική που μεγιστοποιεί την αναμενόμενη ωφέλεια.⁹ Για να χρησιμοποιήσω ένα στοιχειώδες παρά-

νου», στο Ν. Π. Διαμαντούρος, - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα 1984· Κώστας Φιλίνης, ό.π. Προτίμηση τη χρήση του όρου «υποκείμενο» που είναι λιγότερο ανθρωποκεντρικός.

5. Αρκεί να συντρέχουν κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις: Η συλλογική οντότητα θα πρέπει, στα πλαίσια της ανάλυσης, να δρα με κάποια συνέχεια στους στόχους της και σταθερότητα στο τρόπο λήψης των αποφάσεών της.

6. Βλ. Pierre Birnbaum - Jean Leca (επιμ.), *Sur l' individualisme: théories et méthodes*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986.

7. Έτσι τα κόμματα, για παράδειγμα, «θέτουν ενώπιόν τους κάποιον πολιτικό στόχο ή πρόγραμμα, που, αν και συχνά αλλάζει, δεν παύει να προβάλλεται ως αιτία ύπαρξής τους και να αποτελεί την κινητήρια δύναμη που ενεργοποιεί τα μέλη του». Βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 31.

8. John von Neumann - Oskar Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Πρίνστον 1953 [Τρίτη έκδοση].

9. Η ανάλυση της διαδικασίας μεγιστοποίησης αποτελεί αντικείμενο, κυρίως, της θεωρίας των παιγνίων· η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Εδώ θα αρκε-

δείγμα: Αν υποθεθεί ότι (α) πρωταρχική επιδίωξη των κομμάτων είναι η κατάκτηση της εξουσίας και (β) οι κομματικές ηγεσίες έχουν τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε εναλλακτικές εκλογικές στρατηγικές (που αφορούν, π.χ., στον άξονα της προεκλογικής εκστρατείας, στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες θα απευθυνθεί το κόμμα κλπ.), τότε η κομματική ηγεσία θα επιλέξει με γνώμονα τη μεγιστοποίηση της «αναμενόμενης ωφέλειας», δηλαδή τη στρατηγική εκείνη που υπόσχεται τη μεγίστη δυνατή απόδοση, συνδυάζοντας ιδανικά το μικρότερο δυνατό κόστος με τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας – μέσα στο πλαίσιο πάντοτε που ορίζουν κάποιιο περιοριστικοί παράγοντες.

Εκ πρώτης όψεως το κριτήριο της ορθολογικότητας μπορεί να φαίνεται είτε κοινότοπο, ακόμη και ταυτολογικό (απλώς δηλαδή περιγράφει την πραγματικότητα), είτε, αντίθετα, υπερβολικά απλουστευτικό, ίσως και παραμορφωτικό (απλουστεύει παραμορφωτικά την πραγματικότητα): κοινότοπο, στο βαθμό που φαίνεται να εκφράζει μια γενικά αποδεκτή πραγματικότητα («οι κομματικές ηγεσίες επιδιώκουν την κατάκτηση της εξουσίας») η οποία δεν προσθέτει απολύτως τίποτα καινούργιο (ή και ενδεχομένως χρήσιμο) στην κατανόηση του πολιτικού φαινομένου· υπερβολικά απλουστευτικό, στην ακριβώς αντίθετη περίπτωση, στο βαθμό δηλαδή που το κριτήριο της ορθολογικότητας φαίνεται να ευνοεί μια τελείως μονοσήμαντη ανάγνωση της πραγματικότητας και να αγνοεί μια σειρά κρίσιμων παραμέτρων, από την ψυχολογία των πολιτικών προσώπων ως την ιδεολογία των κομμάτων, τις κοινωνικές δομές και την πολιτική κουλτούρα μιας χώρας. Όπως όμως θα γίνει σαφές παρακάτω, το κριτήριο της ορθολογικότητας δεν είναι τελικά ούτε κοινότοπο ούτε υπερβολικά απλουστευτικό. Δεν είναι κοινότοπο, γιατί βασίζεται σε σοβαρές (αν και αμφισβητήσιμες) φιλοσοφικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις¹⁰ και εμπεριέχει τη δυνατότητα σημαντικών, και συχνά μη προφανών, εμπει-

στώ να παραπέμψω στις ιδιαίτερα εύχρηστες και κατανοητές εισαγωγικές μελέτες των: Henry Hamburger, *Games as Models of Social Phenomena*, W. H. Freeman and Company, Νέα Υόρκη 1979· David M. Kreps, *Game Theory and Economic Modelling*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990· James D. Morrow, *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994· επίσης η εργασία του Κ. Φιλίνη, ό.π., ιδίως σ. 48-103.

10. Για μια εισαγωγή στην προβληματική του θέματος, βλ. Raymond Boudon - François Bourricaud, *A Critical dictionary of sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1989.

ρικών προβλέψεων· και δεν είναι *κατ' ανάγκην* απλουστευτικό, γιατί μπορεί να περιγράψει με αρκετή πιστότητα ένα μεγάλο μέρος του πολιτικού γίγνεσθαι (αν και όχι όλες του τις εκφάνσεις), χωρίς να αποκλείεται η χρήση του σε συνδυασμό με άλλα μεθοδολογικά εργαλεία. Τα σημεία αυτά θα αποσαφηνιστούν στη συνέχεια.

Οι αποφάσεις που λαμβάνει το υποκείμενο (π.χ. ένα κόμμα), σχετικά με τη στρατηγική που θα ακολουθήσει, είναι συνάρτηση (α) των προτιμήσεών του και, (β) των διαθέσιμων επιλογών ή στρατηγικών (άλλοτε είναι, για παράδειγμα, δυνατή μια στρατηγική βασισμένη στη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος και άλλοτε όχι), άρα και του κόστους της κάθε επιλογής (π.χ., ακόμα και αν η νοθεία είναι τεχνικά εφικτή, μπορεί να αποβεί εξαιρετικά επικίνδυνη ή και μοιραία γι' αυτόν που την επιχειρεί, αν συντρέχουν παράγοντες που αυξάνουν το κόστος της, όπως η διεθνής επόπτευση των εκλογών). Εξάλλου, στη διαδικασία της επιλογής, το υποκείμενο συνυπολογίζει (γ) την παρουσία άλλων υποκειμένων (π.χ. άλλων κομμάτων, ομάδων πίεσης, του διεθνούς περιβάλλοντος), η δράση των οποίων διαπλέκεται με τη δική του (όπως απέδειξε ο «ανένδοτος» του Γ. Παπανδρέου, η δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης της αντιπολίτευσης αυξάνει το κόστος της νοθείας, καθιστώντας το έως και απαγορευτικό), ενώ το ίδιο το υποκείμενο περιορίζεται από (δ) μια σειρά παραγόντων που διαμορφώνουν και επηρεάζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται (π.χ. θεσμικές ρυθμίσεις, όπως το εκλογικό σύστημα). Στη συνέχεια του άρθρου αυτού θα ασχοληθώ, κυρίως, με τους τρεις από τους τέσσερις παραπάνω παράγοντες. Εφόσον στόχος μου είναι να παρουσιάσω την περισσότερη παραμελημένη, ως προς τη βιβλιογραφία, πλευρά της ορθολογικής επιλογής, δε θα επικεντρώσω την προσοχή μου στον τρίτο παράγοντα, δηλαδή τη διαπλοκή της δράσης των υποκειμένων, θέμα το οποίο αποτελεί το κατεξοχήν αντικείμενο της θεωρίας των παιγνίων και, μάλιστα, τον μαθηματικό τομέα της θεωρίας.

1. Οι προτιμήσεις

Είναι σαφές πως το ζήτημα των προτιμήσεων των υποκειμένων είναι εξαιρετικά κρίσιμο: αν ο ερευνητής αποδώσει ανακριβείς προτιμήσεις στα υποκείμενα των οποίων εξετάζει τη δράση, η ανάλυση που θα προκύψει θα είναι λανθασμένη, όσο άρτια κι αν είναι από τεχνικής απόψεως.

Καταρχάς, πρέπει να υπογραμμιστεί πως η ορθολογική επιλογή δεν αφορά το περιεχόμενο των προτιμήσεων των δρώντων υποκειμένων – παρά τους διαδεδομένους ισχυρισμούς για το αντίθετο και την ισχύουσα πρακτική στο πεδίο των οικονομικών επιστημών. Δεν προϋποθέτει, δηλαδή, ως απαραίτητη και αποκλειστική προτίμηση των υποκειμένων το συμφέρον τους, με τη στενή έννοια του όρου, και δεν αντιμετωπίζει αναγκαστικά τα υποκείμενα ως «εγωιστικά», με αποκλειστικά υλικές προτιμήσεις. Το κριτήριο της ορθολογικότητας αφορά στον τρόπο υλοποίησης των προτιμήσεων του υποκειμένου και όχι στο περιεχόμενό τους: πρόκειται, δηλαδή, για τη λεγόμενη «ορθολογικότητα μέσων-σκοπών».

Με ποιο τρόπο όμως γίνεται η καταγραφή των προτιμήσεων των υποκειμένων από τον ερευνητή; Πολλές εφαρμογές της θεωρίας, συνήθως οι πλέον μαθηματικές, ουσιαστικά παραβλέπουν το ακανθώδες πρόβλημα των προτιμήσεων: αντί, δηλαδή, να τεκμηριώσουν εμπειρικά την ύπαρξη των προτιμήσεων που προσάπτουν στα υποκείμενα, αποφεύγουν το σκόπελο αυτό με τη χρήση υποθετικών προτιμήσεων. Η πρακτική αυτή έχει μάλιστα δικαιολογηθεί και θεωρητικά από τον γνωστό οικονομολόγο Milton Friedman, ο οποίος έφθασε στο ακριβώς αντίθετο άκρο, υποστηρίζοντας πως όσο πιο λανθασμένες είναι οι ερευνητικές υποθέσεις περί των προτιμήσεων, πάνω στις οποίες στηρίζεται ένα υπόδειγμα, τόσο πιο μεγάλη τείνει να είναι η ικανότητα του να εξηγήσει το υπό μελέτη φαινόμενο.¹¹ Μερικές φορές, μια τέτοια αναλυτική στρατηγική μπορεί να γίνει αποδεκτή, ιδίως στο πεδίο των οικονομικών όπου τα υποκείμενα ορίζονται με μεγάλη γενικότητα (π.χ. καταναλωτές και παραγωγοί, επιχειρήσεις έντασης κεφαλαίου και έντασης εργασίας κ.ο.κ.).¹² Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, η χρήση υποθετικών προτιμήσεων μπορεί να λειτουργήσει και στην πολιτική επιστήμη: αν το υπό μελέτη υποκείμενο είναι ένα συνδικάτο (ως γενική κατηγορία), είναι δυνατή η χρήση κάποιας γενικώς αποδε-

11. Βλ. Milton Friedman, «The Methodology of Positive Economics», στο *Essays in Positive Economics*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1953, σ. 3-43.

12. Η ορθότητα πάντως της πρακτικής αυτής, στο πεδίο των οικονομικών, έχει γίνει τελευταία στόχος θεωρητικής και εμπειρικής κριτικής από πολιτικούς επιστήμονες, που δραστηριοποιούνται στο χώρο της πολιτικής οικονομίας. Βλ., για παράδειγμα, την πρόσφατη μελέτη του Daniel Verdier, *Democracy and International Trade*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.

κτής υπόθεσης για το περιεχόμενο των προτιμήσεών του. Μπορεί, π.χ., βάσιμα να υποτεθεί ότι βασικότερη επιδίωξή του είναι, συνήθως, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και η μεγιστοποίηση του εισοδήματος των μελών του. Αν πάλι αντικείμενο μελέτης είναι οι αγρότες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι επιδιώκουν, κυρίως, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους: όπως διαπίστωνε το 1943 ο Βρετανός αξιωματικός σύνδεσμος στη Δυτική Μακεδονία, ο λοχαγός Πάτρικ Έβανς, «όλοι [οι αγρότες] επιθυμούν να είναι σε θέση να καταναλώνουν ψωμί από σιτάρι και όχι σμιγό από σίκαλη, καλαμπόκι και σιτάρι, να κερδίζουν περισσότερα και να έχουν περισσότερες ανέσεις».¹³

Αν μια ανάλυση που στηρίζεται σε γενικές και αδιαμφισβήτητες υποθέσεις περί προτιμήσεων οδηγήσει σε ενδιαφέρουσες, πρωτότυπες, μη προφανείς και, ενδεχομένως, εμπειρικά ελεγχόμενες ερευνητικές υποθέσεις, τότε η αναλυτική αυτή στρατηγική έχει δικαιώσει απόλυτα την επιλογή της.¹⁴ Αν, για παράδειγμα, η υπόθεση για τις προτιμήσεις των κατοχικών αγροτών χρησιμοποιηθεί σε ένα υπόδειγμα που εξηγεί με επιτυχία τον μεταβαλλόμενο, γεωγραφικά και εποχικά, όγκο αγροτικής συμμετοχής στο αντάρτικο κίνημα, και επιπλέον έχει και συγκριτικές προεκτάσεις, τότε η ερευνητική προσπάθεια έχει στεφθεί με επιτυχία. Γενικά, όσο μεγαλύτερο είναι το άνοιγμα της «ψαλίδας» ανάμεσα στην απλότητα των υποθέσεων και το εύρος και την πρωτοτυπία των προβλέψεων, τόσο πιο επιτυχημένο είναι το υπόδειγμα. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η εμπειρική στήριξη της εκάστοτε υπόθεσης για τις προτιμήσεις των υποκειμένων είναι, πιστεύω, απαραίτητη.

Εξίσου λανθασμένη με την υποβάθμιση της σημασίας των προτιμήσεων είναι και η ακριβώς αντίθετη ερευνητική στρατηγική: συχνά, στο χώρο της πολιτικής επιστήμης, και ιδίως στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, οι προτιμήσεις των υποκειμένων συνάγονται αποκλειστικά από τη δράση τους, έτσι όπως αυτή έχει καταγραφεί, είτε από τον ίδιο τον ερευνητή είτε από άλλες εργασίες. Το αντικείμενο της μελέτης (η δράση του υποκειμένου) συνιστά, στην πε-

13. Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονιμάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941-1944*. Α' τόμος, β' έκδοση, Βάνας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 200.

14. Αντίθετα, αν μια τέτοια ανάλυση καταλήξει σε κοινοτοπίες, τότε η αναλυτική αυτή στρατηγική δεν έχει κανένα νόημα. Ας μη ξεχνάμε πως οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις κρίνονται από τα αποτελέσματα στα οποία οδηγούν.

ρίπτωση αυτή, και τον εμπειρικό δείκτη των προτιμήσεών του, πράγμα που αποτελεί σοβαρό σφάλμα. Όπως υπογραμμίζει ο Snidal, «το τι συνέβη δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως εξήγηση του γιατί αυτό συνέβη».¹⁵ Η απόφαση, για παράδειγμα, ενός δικτατορικού καθεστώτος να επιχειρήσει ένα φιλελεύθερο άνοιγμα, μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη προτίμησης του καθεστώτος γι' αυτή τη συγκεκριμένη στρατηγική έναντι άλλων καθεστωτικών επιλογών (π.χ. περαιτέρω σκλήρυνσης ή εκδημοκρατισμού). Μια τέτοια εφαρμογή είναι λανθασμένη, κι αυτό ανεξάρτητα από το εάν η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι ή όχι σωστή. Στην περίπτωση που η ερμηνεία αυτή είναι λανθασμένη, πράγμα πολύ πιθανό, καθώς πολύ συχνά η πολιτική δράση (έτσι όπως, τουλάχιστον, καταγράφεται) αποτελεί συνάρτηση πολλών παραγόντων πέρα και πάνω από τις επιδιώξεις και τις προτιμήσεις ενός υποκειμένου, τότε η ανάλυση είναι εντελώς λανθασμένη. Για παράδειγμα, υποκείμενα που συμπεριφέρονται με στρατηγικό τρόπο κινούνται συχνά παραπλανητικά: η συμπεριφορά τους τότε όχι μόνο δεν εκφράζει τις προτιμήσεις τους, οι οποίες αποκρύπτονται, αλλά μπορεί να είναι τελείως αντίθετη από αυτές. Αν, αντίθετα, η ερμηνεία τυχαίνει να είναι ορθή, τότε η ανάλυση που προκύπτει είναι καθαρά ταυτολογική: δεν αποτελεί τίποτα παραπάνω από μία μετάφραση, σε ψευτοεπιστημονική γλώσσα, κάποιας απλής περιγραφής γεγονότων. Σύμφωνα με τον Amartya Sen, η ανάλυση η οποία βασίζεται στην εξαγωγή των προτιμήσεων των υποκειμένων μέσα από την παρατήρηση της δράσης τους (γνωστή ως «revealed preferences»), εκφράζει μία απόπειρα «απόδρασης» από την πραγματικότητα, που οδηγεί σε «κυκλικό προβληματισμό».¹⁶

Ποια λοιπόν ερευνητική στρατηγική επιτρέπει τον ορθό εντοπισμό των προτιμήσεων των υποκειμένων; Είναι σαφές ότι οι προτιμήσεις αυτές πρέπει να εντοπίζονται ξέχωρα από το αντικείμενο της ανάλυσης, δηλαδή την παρατηρούμενη συμπεριφορά και δράση των υποκειμένων. Οι προτιμήσεις του υπό μελέτη υποκειμένου πρέπει να συνάγονται από γενικότερα θεωρητικά πορίσματα, από εμπειρικά στοιχεία σχετικά με τη συμπεριφορά του ίδιου υποκειμένου κάτω από διαφορετικές συνθήκες, καθώς και από τη συμπε-

15. Βλ. Duncan Snidal, «The Game Theory of International Politics», *World Politics*, τχ. 38, 1985, σ. 40.

16. Βλ. Amartya Sen, «Behaviour and the Concept of Preference», στο Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.

ριφορά άλλων παραπλήσιων υποκειμένων κάτω από ανάλογες συνθήκες. Η αναζήτηση, για παράδειγμα, των προτιμήσεων της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλλήλων Ελλάδας (ΟΤΟΕ) σε μια συγκεκριμένη περίοδο δράσης της, πρέπει να στηρίζεται: (α) σε θεωρητικά πορίσματα σχετικά με τη συμπεριφορά των συνδικάτων εν γένει (η αναφορά σε θεωρίες, όπως ο πλουραλισμός και ο κορπορατισμός, καθίσταται στην περίπτωση αυτή αναγκαία)· (β) σε συνδυασμό θεωρητικών και εμπειρικών στοιχείων σχετικά με τη συμπεριφορά των συνδικάτων του υπαλληλικού προσωπικού και των συνδικάτων του δημοσίου τομέα (όπως, π.χ., της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, γεγονός που οδηγεί στη μελέτη της ιδιότυπης σχέσης συνδικάτων και κομμάτων στην Ελλάδα)· (γ) σε εμπειρικά στοιχεία σχετικά με τη δράση της ΟΤΟΕ σε άλλες περιόδους της ιστορίας της.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η ορθολογική επιλογή δεν παρέχει έτοιμες λύσεις αλλά υποδεικνύει έναν γενικό ερευνητικό προσανατολισμό. Από εκεί και πέρα, το έργο του εντοπισμού των προτιμήσεων των δρώντων υποκειμένων είναι θέμα θεωρητικής ανάλυσης και εμπειρικής έρευνας και εναπόκειται στον ερευνητή. Το έργο αυτό απαιτεί δημιουργικότητα και φαντασία, γιατί, όπως τονίζει ο Κ. Φιλίνης, «η κατασκευή ενός μοντέλου δεν είναι μια παθητική αντιγραφή του οποιουδήποτε φαινομένου. Είναι, αντίθετα, μια πράξη ενεργητική, δημιουργική [...] διότι προϋποθέτει το ξεχώρισμα των ουσιαστών χαρακτηριστικών του μελετώμενου φαινομένου από τα επουσιώδη».¹⁷

2. Οι διαθέσιμες στρατηγικές

Δεν αποκλείεται οι διαθέσιμες επιλογές ή στρατηγικές ενός υποκειμένου να είναι περιορισμένες, ή και να απουσιάζει παντελώς η δυνατότητα επιλογής. Είναι επίσης δυνατό και το αντίστροφο: να φαίνεται πως υπάρχουν δεκάδες επιλογές και υπο-επιλογές. Στην πρώτη περίπτωση, όταν δηλαδή το υποκείμενο δεν έχει ουσιαστική δυνατότητα επιλογής, δε συντρέχει λόγος εφαρμογής της θεωρίας. Για παράδειγμα, είναι φανερό ότι σε μια παγιωμένη δημοκρατία η εκλογική ήττα δεν αφήνει στο κυβερνών κόμμα περιθώριο επιλογής άλλο από την αποχώρησή του από την εξουσία. Αντίστροφα, σε μια μη παγιωμένη δημοκρατία, η αντίδραση του κυβερνώντος

17. Βλ. Κ. Φιλίνης, ό.π., σ.18.

κόμματος στην πρώτη του εκλογική ήττα δεν είναι προκαθορισμένη και, επομένως, μπορεί να γίνει αντικείμενο ανάλυσης, βασισμένης στην ορθολογική επιλογή.

Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή υπάρχει υπέρμετρη δυνατότητα επιλογής, απαιτείται η απλοποίηση και η συμπύκνωση των δεδομένων. Άλλωστε, τα ίδια τα πολιτικά υποκείμενα περιορίζουν τις εναλλακτικές στρατηγικές που διαθέτουν, απλοποιώντας τις. Είναι χαρακτηριστικός, για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο ο Ηλίας Ηλιού συμπύκνωνε σε δύο τις εναλλακτικές εκλογικές στρατηγικές της προδικτατορικής Αριστεράς:

*[...] Το σταυρικό, όπως το χαρακτηρίζα, ζήτημα ξεκινούσε από τις ακόλουθες κατάστάσεις και διαπιστώσεις. Η Αριστερά δεινοπαθούσε από τις πιέσεις της Δεξιάς και των παρακρατικών. Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση παρουσιαζόταν η ευκαιρία να απαλλαγεί ενδεχομένως από το βραχνά αυτόν, αν βρισκόταν τρόπος να προστεθούν, κάτω από τη μία μορφή ή την άλλη, οι ψήφοι του Κέντρου και της Αριστεράς, οπότε περνούσαν, ή πιστευόνταν ότι θα μπορούσαν να περάσουν, τους ψήφους της Δεξιάς και να τη φέρουν σε μειοψηφία. Αυτή ήταν η μία τάση. Η άλλη τάση ήταν ν' αναδειχθεί ισχυρή η Αριστερά, έστω κι αν μ' αυτόν τον τρόπο ο αντικειμενικός σκοπός, να φύγει η Δεξιά από την εξουσία, απομακρυνόταν ή διακινδύνευε. Έτσι, καθώς παρουσιαζόταν το ίδιο ζήτημα της εκλογικής τακτικής, σε κάθε εκλογές, και προκαλούσε μεγάλη διαταραχή και διασπάσεις στο Κόμμα, ήταν πράγματι το μόνιμο σταυρικό ζήτημα της Αριστεράς [...]*¹⁸

Ακόμη και ιδιαιζόντως σύνθετες επιλογές μπορούν να συμπυκνωθούν και να απλοποιηθούν. Για παράδειγμα, η τακτική των ανταρτών του ΕΛΑΣ, κατά τη διάρκεια της κατοχής, ήταν συνήθως αντικείμενο συγκεκριμένων και σαφών επιλογών εκ μέρους τους: έπρεπε, π.χ., να αποφασιστεί αν θα οδηγούνταν όσο το δυνατό περισσότεροι χωρικοί, με κάθε μέσο, στα βουνά, ώστε να ενισχυθεί το αντάρτικο σε έμπυχο υλικό, ή αν θα παρέμεναν οι άνθρωποι

18. «Γράμμα του Ηλία Ηλιού προς το ΚΚΕ», *Αυγή* 16.2.75, στο Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 186.

αυτοί στα χωριά τους, ώστε να τροφοδοτούν με τις καλλιέργειές τους τους αντάρτες.¹⁹

Το περιεχόμενο των εναλλακτικών στρατηγικών ενός υποκειμένου απαιτεί θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα εδώ είναι ότι το είδος της εμπειρικής έρευνας, που αποτελεί προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή της θεωρίας, αφορά στη διάσταση εκείνη που έχει σχεδόν εκλείψει, τα τελευταία χρόνια, από το χώρο της πολιτικής επιστήμης: την ιστορική διάσταση. Η αποκάλυψη από τον ερευνητή της διαδικασίας μέσω της οποίας διαμορφώνονται οι διαθέσιμες στρατηγικές των φορέων απαιτεί προσεκτική έρευνα, στηριγμένη σε ιστορική ανάλυση και βαθιά κατανόηση του κοινωνικού και πολιτικού περιγυρου, στον οποίο λαμβάνει χώρα το υπό μελέτη φαινόμενο. Για παράδειγμα, είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς την επιλογή από τους αντάρτες της μιας ή της άλλης στρατηγικής, που αναφέρθηκαν παραπάνω, αν δεν εξερευνήσει τις ιστορικές και κοινωνικές της προϋποθέσεις. Θα διαπιστώσει τότε, πως οι αντάρτες που υποστήριζαν να αφεθούν οι χωρικοί στα χωριά τους ήταν, κυρίως, μη κομμουνιστές, οι οποίοι προέρχονταν από τα εν λόγω χωριά.²⁰ Οι προτιμήσεις, δηλαδή, αυτής της ομάδας, όπως αναδύονται από την ιστορική έρευνα, δεν περιορίζονταν στη με κάθε τρόπο ανάπτυξη του αντάρτικου (πράγμα που χαρακτήριζε κυρίως τα ξένα προς την περιοχή στελέχη του ΚΚΕ), αλλά ενσωμάτωναν το κόστος που εμπεριείχε η κάθε στρατηγική για τους ντόπιους χωρικούς.

Η απαιτούμενη έρευνα ξεπερνάει βέβαια τα όρια της απλής ιστορικής καταγραφής των γεγονότων, καθώς προϋποθέτει αυτό που θα μπορούσε να ονομασθεί «αναλυτική ανακατασκευή των παρελθουσών δυνατοτήτων»: την επισήμανση, δηλαδή, των στρατηγικών που δεν επιλέχθηκαν, των αποφάσεων που δεν ελήφθησαν, των δυνατοτήτων που δεν πραγματοποιήθηκαν, των ευκαιριών που χάθηκαν και των προοπτικών που εγκαταλείφθηκαν. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή διαφέρει από την απλή ιστορική καταγραφή, γιατί επιχειρεί να γενικεύσει πέρα και έξω από το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς. Η ανάλυση δεν περιορίζεται απλώς στην εξήγηση ενός συγκεκριμένου φαινομένου (π.χ. την παγίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα) αλλά επιδιώκει να εξηγήσει το φαι-

19. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 88.

20. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 87-88.

νόμενο αυτό συνολικά (την παγίωση της δημοκρατίας εν γένει). Σύμφωνα με τον ιστορικό Charles Maier, αυτή είναι και η κύρια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη συγκριτική ιστορία και την ιστορική κοινωνιολογία (και τη συγκριτική πολιτική): ο ιστορικός υπογραμμίζει τη μοναδικότητα της κάθε περίπτωσης, ενώ ο κοινωνικός επιστήμονας επιχειρεί να εξηγήσει τις κυρίαρχες και γενικές τάσεις των υπό μελέτη περιπτώσεων.²¹

Πέρα από την ιστορική διάσταση, το μεθοδολογικό αυτό πλαίσιο επανεισάγει στο χώρο της πολιτικής επιστήμης και την ανάλυση των λεγόμενων μικρο-μηχανισμών, εκείνων που διέπουν τις σχέσεις αιτιότητας ανάμεσα στις διάφορες μεταβλητές και συγχρόνως την αφηγηματική διάσταση (narrative), την οποία η ανάπτυξη του μπηχεριοραλισμού είχε επίσης εξοβελίσει από την πολιτική επιστήμη, αντικαθιστώντας τη με την περιγραφή των –συνήθως στατιστικών– σχέσεων ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές.²²

Είναι όμως ο ορθολογισμός το μοναδικό κριτήριο καθορισμού της συμπεριφοράς των δρώντων υποκειμένων; Δεν υπάρχει ορθολογική συμπεριφορά; Πως μπορεί να θεωρηθεί ορθολογική η αυτοθυσία στο πεδίο της μάχης; Επιπρόσθετα, εξασφαλίζει η πρόθεση και την αντίστοιχη ικανότητα; Με άλλα λόγια, δηλαδή, η πρόθεση ορθολογικής συμπεριφοράς ενός υποκειμένου άραγε ισοδυναμεί και με την πρακτική δυνατότητα ορθολογικής λειτουργίας του; Δεν καταλήγει τελικά η ορθολογική επιλογή στην πλήρη αποδυνάμωση των πάντων; Με τον ίδιο (ορθολογικό) τρόπο συμπεριφέρεται ένας κινέζος αγρότης, ένας ευρωπαίος αστός του μεσαίωνα, κι ένας γερμανός σοσιαλδημοκράτης εργάτης; Τι απέγιναν η ιδεολογία, η ψυχολογία, η κουλτούρα, το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον;

Τα ερωτήματα αυτά έχουν οπωσδήποτε βάση αλλά επιδέχονται και απάντηση. Καταρχάς, είναι προφανές ότι η πλήρης άγνοια του

21. Βλ. Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade After World War II*, Princeton University Press, Πρίνστον 1988, ix. Η αφαίρεση, βέβαια, από το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς και η γενίκευση πέρα από αυτό δεν είναι ίδιον της ορθολογικής επιλογής αλλά των κοινωνικών επιστημών, ανεξάρτητα από επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις. Βλ. Jean-Claude Passeron, *Le raisonnement sociologique: L'espace non-Popperien du raisonnement naturel*, Nathan, Παρίσι 1991, σ. 78-79.

22. Ιδιαίτερα η θεωρία των παιγνίων, με την έμφασή της στην αναλυτική μελέτη της εξέλιξης των διαδοχικών σταδίων της πολιτικής διάδρασης, προσφέρει γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη της αφηγηματικής διάστασης.

πλασιού δράσης αφαιρεί από τα υποκείμενα τη δυνατότητα ορθολογικής επιλογής, γι' αυτό και προϋπόθεση της εφαρμογής της θεωρίας είναι η γνώση, από μέρους τους, των γενικών κανόνων που διέπουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται. Πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι στόχος μιας ανάλυσης που στηρίζεται στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής δεν είναι, κατ' ανάγκη, να «εξηγήσει» την ανθρώπινη συμπεριφορά στις πολυσχιδείς της εκφάνσεις αλλά, με αφετηρία μερικές όσο το δυνατό απλούστερες υποθέσεις γι' αυτήν, να φωτίσει συγκεκριμένες πτυχές του πολιτικού φαινομένου. Αναμφισβήτητα, η ορθολογική στάθμιση των επιλογών δεν είναι το μοναδικό κριτήριο που διέπει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Παράγοντες όπως τα ανθρώπινα συναισθήματα και οι κοινωνικοί κανόνες (norms) παίζουν συχνά πρωτεύοντα ρόλο.²³ Η προσπάθεια πολλών υποστηρικτών της ορθολογικής επιλογής να χαρακτηρίσουν ορισμένες, «φαινομενικά παράλογες», συμπεριφορές (όπως η αυτοθυσία στο πεδίο της μάχης) ως, σε «τελική ανάλυση», ορθολογικές, επειδή δήθεν μεγιστοποιούν κάποια υπάρχουσα ατομική προτίμηση του υποκειμένου (π.χ. «τη νίκη της πατρίδας»), στερείται ουσίας και καταλήγει στη ρηχότητα και την ταυτολογία. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί ότι η ορθολογική συμπεριφορά δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο κάποιας συγκεκριμένης κουλτούρας, και ιδίως της δυτικής. Ένας σημαντικός αριθμός εργασιών έχει χρησιμοποιήσει με επιτυχία την ορθολογική επιλογή, για την ανάλυση φαινομένων όπως η συμμετοχή και οργάνωση γερμανών πολιτών στο ναζιστικό κόμμα, κατά την περίοδο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η συμπεριφορά των βιετναμέζων αγροτών την περίοδο της αμερικανικής επέμβασης, η λειτουργία των κομμάτων στη Λατινική Αμερική, και η κατάρρευση των αφρικανικών οικονομιών.²⁴ Άλλωστε, φαινόμενο πολιτιστικού ιμπεριαλισμού αποτελεί και ο αποκλεισμός της δυνατότητας των «λιγότερο

23. Βλ. Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989.

24. Βλ. William Brustein, *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1996· Samuel Popkin, *The Rational Peasant*, California University Press, Μπέρκλεϋ, 1979· Youssef Cohen, *Radicals, Reformers, and Reactionaries: The Prisoner's Dilemma and the Collapse of Democracy in Latin America*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1994· Barbara Geddes, *Politicians' Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1994· Robert Bates, *Markets and States in Tropical Africa*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1981.

ανεπτυγμένων» να λειτουργήσουν ορθολογικά. Για να χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα από την ελληνική ιστορία, πολλοί ευρωπαίοι παρατηρητές της Ελληνικής Επανάστασης, κυρίως Φιλέλληνες, χαρακτήρισαν την πολεμική τακτική των αγωνιστών του 1821, που βασιζόταν στην παρενόχληση του εχθρού, τον ανταρτοπόλεμο και την αποφυγή των συχνών και κατά μέτωπο συγκρούσεων, ως «μη ορθολογική», γιατί δεν ταίριαζε στα πρότυπα των δυτικών στρατιωτικών εγχειριδίων της εποχής και, ως εκ τούτου, ήταν αντίθετη προς τις αρχές της σύγχρονης θεωρίας πολέμου. Σύμφωνα με την περιγραφή του άγγλου ιστορικού John Keegan, ο Λόρδος Βύρων «έλπιζε, μαζί με άλλους υποστηρικτές της ελευθερίας, να συμμετάσχει σε “νέες Θερμοπύλες”» στο πλευρό των Ελλήνων. Η συνειδητοποίηση πως οι Έλληνες ήταν ανίκητοι μόνο σε ό,τι αφορά την άγνοια της ορθολογικής τακτικής τον κατέθλιψε και τον απογοήτευσε, όπως και άλλους Ευρωπαίους ιδεαλιστές.²⁵ Η εκτίμησή τους όμως αυτή βασιζόταν σε περιορισμένη και περιοριστική χρήση του όρου «ορθολογικός». Η τακτική των Ελλήνων γίνεται κατανοητή (και παύει να φαντάζει ανορθολογική), μόνο αν ληφθούν υπόψη παράμετροι όπως ο εξοπλισμός τους και η σχέση ισορροπίας δυνάμεων που επικρατούσε. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Keegan, «οι Φιλέλληνες υποστήριζαν ότι οι Έλληνες δε θα κέρδιζαν ποτέ καμία μάχη, αν δεν αποφάσιζαν να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους κατά μέτωπο· οι Έλληνες ανέλεγαν πως αν ακολουθούσαν την ευρωπαϊκή μέθοδο, με προτεταμένα τα στήθη στα τουρκικά τουφέκια, θα σκοτώνονταν όλοι και άρα πάλι θα έχαναν τον πόλεμο».²⁶

Οι υπολογιστικές ικανότητες που απαιτεί από τα υποκείμενα η ορθολογική επιλογή είναι, σε γενικές γραμμές, απόλυτα ρεαλιστικές.²⁷ Και εδώ, το «κλασικό» επιχείρημα ανήκει στον Friedman, ο οποίος υποστήριξε ότι, τελικά, λίγο ενδιαφέρει αν τα υποκείμενα πράγματι προβαίνουν στους υπολογισμούς που είναι αναγκαίοι για την ορθολογική λήψη μιας απόφασης (δηλαδή τη μεγιστοποίηση της αναμενόμενης ωφέλειάς τους): εκείνο που μετράει, τόνισε,

25. Βλ. John Keegan, *A History of Warfare*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1994, σ. 10.

26. Στο ίδιο, σ. 10.

27. Η θεωρία θέτει κάποιες ρεαλιστικές προϋποθέσεις σχετικά με τις προτιμήσεις, όπως τη δυνατότητα των φορέων να κατατάξουν τις προτιμήσεις τους κατά τρόπο συνεπή και μεταβατικό (αν $\chi > \psi$ και $\psi > \omega$, τότε $\chi > \omega$).

είναι το κατά πόσο ενεργούν σαν να έχουν προβεί στους υπολογισμούς αυτούς. Οι επενδυτές, για παράδειγμα, συνήθως δεν πραγματοποιούν τους περίπλοκους εκείνους μαθηματικούς υπολογισμούς που απαιτούνται για τη λήψη μιας επενδυτικής απόφασης· λειτουργούν όμως με βάση την πείρα τους, και λαμβάνουν επενδυτικές αποφάσεις σαν να έκαναν τους περίπλοκους αυτούς υπολογισμούς. Η ποιότητα μιας απόφασης εξαρτάται από την πληροφόρηση σχετικά με τους κανόνες που διέπουν το περιβάλλον, μέσα στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα· η πληροφόρηση αυτή είναι με τη σειρά της συνάρτηση της σημασίας της απόφασης που πρέπει να ληφθεί.²⁸ Έλλειψη πληροφόρησης (και κινήτρων για την απόκτησή της) παρατηρείται, κυρίως, όταν οι όποιες αποφάσεις δεν επιφέρουν σημαντικές συνέπειες: οι απαντήσεις που δίνονται σε δημοσκοπήσεις δείχνουν, συχνά, χαμηλό επίπεδο ενημέρωσης του κοινού, επειδή ακριβώς έχουν ελάχιστη άμεση σημασία για τους ερωτώμενους. Τέλος, η επανάληψη κάποιων διαδράσεων συμβάλλει στην ορθολογικότερη αντιμετώπισή τους, καθώς σταδιακά τα υποκείμενα, αποκτώντας πείρα, βελτιώνουν την ποιότητα των επιλογών τους: τα πολιτικά κόμματα, για παράδειγμα, αντιμετωπίζουν τις εκλογικές αναμετρήσεις με αποτελεσματικότερο τρόπο, όταν έχουν αποκτήσει την αντίστοιχη πείρα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που «καθιερωμένα» κόμματα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης απ' ό,τι νέα κόμματα. Λειτουργεί, δηλαδή, και ένας συμπληρωματικός μηχανισμός εξέλιξης και επιλογής: τα περισσότερα από τα κόμματα που εμφανίζονται σε μια καινούργια δημοκρατία εκλείπουν σύντομα και, όσα επιβιώσουν, χαρακτηρίζονται από μεγάλη αντοχή στο χρόνο.

3. Ανασχετικοί παράγοντες

Από τα παραπάνω θα πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι αποφάσεις και στρατηγικές δε λαμβάνονται στο κενό. Εκδηλώνονται, αντίθετα, μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, άμεσα ή έμμεσα γνωστό στα υποκείμενα. Παράγοντες όπως η κοινωνική δομή, η πολιτική συγκυρία, αλλά και η ιδεολογία ή η κουλτούρα μπορούν να ενσωματωθούν στο πλαίσιο μιας ανάλυσης που βασίζεται στην ορ-

28. Βλ. Barbara Geddes, «Uses and Limitations of Rational Choice in the Study of Latin American Politics», αδημοσίευτο κείμενο, Department of Political Science, UCLA, Λος Άντζελες 1993.

θολογική επιλογή, ως «ανασχετικοί παράγοντες» (constraints) που θέτουν μεν όρια στις επιλογές των υποκειμένων αλλά δε μεταφράζονται απ' ευθείας και με τρόπο μηχανιστικό σε συγκεκριμένη δράση. Για παράδειγμα, η κοινωνική δομή της Ελλάδας στη δεκαετία του '80 έθετε απαγορευτικούς φραγμούς στην εφαρμογή μιας σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής (με την ιστορική έννοια του όρου), αφού μια τέτοια πολιτική προϋποθέτει ισχυρή και οργανωμένη εργατική τάξη.²⁹ Από την άλλη, αν και η λαϊκιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ βρίσκει έρεισμα στην ύπαρξη πολυάριθμων κρατικοδίαιτων μικροαστικών στρωμάτων, απέχει πολύ από το να αποτελεί απλή μηχανική απόρροια αυτής της κοινωνικής δομής.³⁰ Η ορθολογική επιλογή προσφέρει, μάλιστα, ένα θεωρητικό πλαίσιο που επιτρέπει μιαν αναλυτική θεώρηση του λαϊκισμού, στη βάση της πρόσφατης ερευνητικής πρότασης του Λυριντζή και του Σπούρδαλάκη για την προσέγγισή του «ως στρατηγικής για την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας».³¹ Το ίδιο ισχύει και για τον παράγοντα ιδεολογία: συμβάλλει στον περιορισμό των επιλογών που διαθέτουν τα υποκείμενα αλλά δεν τις εξαντλεί. Η υποταγή, π.χ., στη νόμιμη κυβέρνηση και ο σεβασμός του δημοκρατικού πολιτεύματος αποτέλεσαν για δεκαετίες την κυρίαρχη ιδεολογία του στρατού της Χιλής αλλά δε στάθηκαν ικανές να εμποδίσουν το πραξικόπημα του 1973. Συνεπώς, μια ανάλυση του πραξικοπήματος αυτού, βασισμένη αποκλειστικά σε ιδεολογικούς παράγοντες, θα αδυνατούσε να εξηγήσει τόσο τα αίτια όσο και την επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής για την εκδήλωση του πραξικοπήματος (όπως θα έπασχε, αντίστοιχα, και μια ανάλυση που θα αγνοούσε τε-

29. Για τη σοσιαλδημοκρατία ως ιστορικό φαινόμενο, βλ. Alain Bergounioux - Bernard Manin, *La social-démocratie ou le compromis*, PUF, Παρίσι 1979· Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1985.

30. Βλ. κυρίως Christos Lyrintzis, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, 1987, τόμ. 15, σ. 667-686· Christos Lyrintzis, «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993, σ. 26-46.

31. Βλ. Χρήστος Λυριντζής - Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 158. Μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης του λαϊκισμού ως πολιτικής στρατηγικής περιλαμβάνεται στο: Stathis N. Kalyvas, «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», Ανακοίνωση στο CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη Απρίλιος 1996.

λείως τον ιδεολογικό παράγοντα).³² Αντίθετα, μια ανάλυση που θα ενσωμάτωνε την ιδεολογία του στρατού ως μεταβλητή (δηλαδή ως κόστος ενός πιθανού πραξικοπήματος), θα ήταν πολύ περιοσότερο ευέλικτη και θα προσέφερε την επιπρόσθετη δυνατότητα εξήγησης της χρονικής στιγμής της εκδήλωσης του πραξικοπήματος.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το θεσμικό πλαίσιο.³³ Η ύπαρξη, με άλλα λόγια, «κανόνων του παιχνιδιού» επηρεάζει (χωρίς, και πάλι, να προκαθορίζει) την τελική έκβαση της πολιτικής διάδρασης, καθώς προσδιορίζει τις κύριες παραμέτρους της: επιδρά στις υπάρχουσες εναλλακτικές στρατηγικές (αυξομειώνοντας το κόστος τους) και στο περιβάλλον στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, στο γνωστό «δίλημμα του φυλακισμένου», η επιλογή από τους δύο κρατούμενους στρατηγικών που θα τους υποχρεώσουν, τελικά, να εκτίσουν αυστηρότερες ποινές, εξηγείται μόνο αν ληφθεί υπόψη το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται: ο εγκλεισμός τους σε διαφορετικά κελιά και η αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ τους μετατρέπουν σε ορθολογική μian απόφαση που, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, θα ήταν παράλογη. Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ξανά πως η απόφαση των υποκειμένων δεν είναι πάντοτε αυτόματα απόρροια του θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνεται: στις περισσότερες περιπτώσεις, η δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε θεσμικά προσδιορισμένες, αλλά πολλαπλές, εναλλακτικές στρατηγικές εξακολουθεί να υφίσταται.

Η σημασία που αποδίδει η ορθολογική επιλογή στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής διάδρασης καταρρίπτει μία από τις συνήθεις κριτικές που ασκούνται εναντίον της, ότι, δηλαδή, αγνοεί τον κοινωνικό, πολιτικό και θεσμικό περίγυρο. Μαζί με τη θεωρία των παιγνίων, η μελέτη του ρόλου των θεσμών, με βάση αναλυτικά εργαλεία και υποθέσεις που προέρχονται από το χώρο της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής (γνωστή και ως νέα θεσμική προσέγγι-

32. Μια τέτοια ανάλυση του χιλιανού πραξικοπήματος θα βασιζόταν, αναγκαστικά, στην αλλαγή της ιδεολογίας του στρατού· δε θα μπορούσε όμως παρά να αγνοήσει το κρίσιμο ερώτημα για το τι ακριβώς προκάλεσε αυτή την απότομη ιδεολογική μεταβολή.

33. Τη σημασία του θεσμικού πλαισίου που ρυθμίζει τη δράση των υποκειμένων υπογραμμίζει και ο Κ. Τσουκαλάς: «Η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά προϋποθέτει τη δημιουργία ελεύθερης αγοράς, καθώς και τη θέσπιση κανόνων αγοράς στο εσωτερικό της συμβολαϊκά θεμελιωμένης κοινωνικής τάξης», Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 13.

ση-new institutionalism), έχει αναδειχθεί σε έναν από τους πιο γόνιμους ερευνητικούς τομείς της πολιτικής επιστήμης. Είναι αδύνατο να περιγραφεί σε αυτό το άρθρο η ερευνητική αυτή τάση σε ολόκληρο το εύρος της· αρκεί να σημειωθεί ότι περιλαμβάνει δύο γενικές κατευθύνσεις: η πρώτη αφορά κυρίως τη χρήση οικονομικών μοντέλων για την κατανόηση πολιτικών φαινομένων (εδώ περιλαμβάνονται και οι εφαρμογές του social choice), ενώ η δεύτερη επικεντρώνει την προσοχή της στην επίδραση των πολιτικών θεσμών πάνω σε πολιτικά και οικονομικά φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα, η λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, η οικονομική ανάπτυξη, η διαφθορά, η δημιουργία αγορών, η φορολόγηση και το διεθνές εμπόριο.³⁴ Η δεύτερη αυτή κατεύθυνση αποτελεί παράδειγμα των δυνατοτήτων που προσφέρει η ορθολογική επιλογή στην ανάλυση θεμάτων τα οποία, μέχρι πρόσφατα, ήταν αποκλειστικά αντικείμενα του πεδίου των οικονομικών, επαναφέροντας έτσι τη μελέτη των πολιτικών θεσμών σε χώρους απ' όπου αυτή είχε ουσιαστικά εξοβελισθεί. Συντελεί, με άλλα λόγια, σε μια πραγματική αναγέννηση της πολιτικής οικονομίας. Στην ερευνητική αυτή τάση οφείλεται η επαναφορά της συστηματικής μελέτης των θεσμών στην πολιτική επιστήμη· αλλά πλέον κατά τρόπο ριζικά διαφορετικό από τον περιγραφικό και φορμαλιστικό τρόπο με τον οποίο γινόταν στο παρελθόν, και με τον οποίο εξακολουθεί να γίνεται σε συγγενή επιστημονικά πεδία, κυρίως στο χώρο του δικαίου.³⁵

34. Η σχετική βιβλιογραφία είναι και εδώ τεράστια. Ενδεικτικά αναφέρω τις παρακάτω εργασίες που μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμες στην προσπάθεια εξοικείωσης με τον ερευνητικό αυτό χώρο: James E. Alt - Kenneth Shepsle (επιμ.), *Perspectives on Positive Political Economy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992 (που περιλαμβάνει μια πολύ ενδιαφέρουσα και συνοπτική παρουσίαση της «θετικής πολιτικής οικονομίας», μαζί με μερικές από τις σημαντικότερες εργασίες του πεδίου αυτού): Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990, (ένα από τα πλέον κλασικά κείμενα του πεδίου): Alberto Alesina - Howard Rosenthal, «Partisan Cycles in Congressional Elections and the Macroeconomy», *American Political Science Review*, τχ. 83, 1989 (μια ανάλυση της σχέσης εκλογικών θεσμών και οικονομικής απόδοσης): Margaret Levi, *Of Rule and Revenue*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1988 (μια «πολιτική» προσέγγιση του ζητήματος της φορολόγησης): Gabriella Montinola, «Manufacturing Weak States: Lessons from the Philippines», αδημοσίευτη εργασία, Department of Politics, New York University, 1996 (μια πρόσφατη απόπειρα να ερμηνευθεί το ζήτημα της διαφθοράς από τη σκοπιά της ανάλυσης των εκλογικών θεσμών).

35. Δυστυχώς, οι περισσότερες αναλύσεις σε αυτόν τον τομέα έχουν αποκλει-

Η εισαγωγή μιας σειράς σημαντικών μεταβλητών στην ανάλυση, ως ανασχετικών παραγόντων, προσφέρει, σε σύγκριση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, το πλεονέκτημα της ισόρροπης θεώρησης υποκειμένου και περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα επιβάλλει στον ερευνητή τη σαφή περιγραφή τόσο των παραγόντων που επηρεάζουν τη μορφή και την έκταση της πολιτικής διάδρασης όσο και του τρόπου με τον οποίο αυτοί επηρεάζουν την τελευταία. Μια τέτοια πρακτική συνήθως απουσιάζει από άλλα μεθοδολογικά πλαίσια.

B. ΜΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ: Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Στόχος της δεύτερης ενότητας του άρθρου είναι ο προσδιορισμός των συνθηκών «εφαρμοσιμότητας» του υποδείγματος της ορθολογικής επιλογής στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής. Ως παράδειγμα θα χρησιμοποιήσω την πρόσφατη μελέτη μου για το σχηματισμό των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην Ευρώπη.³⁶ Το διάγραμμα που ακολουθεί περιγράφει, σχηματικά, τη μεθοδολογική στρατηγική που απαιτεί η εφαρμογή της ορθολογικής επιλογής σε προβλήματα συγκριτικής πολιτικής.

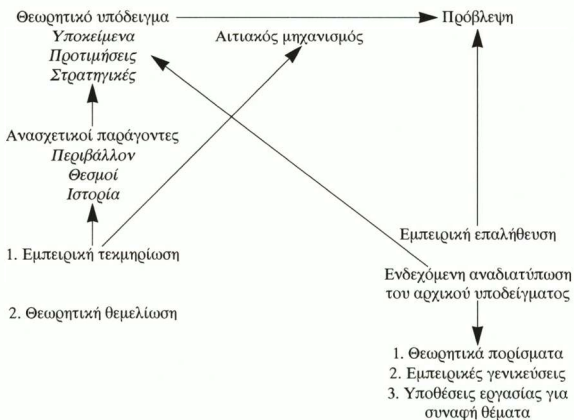
Ως επαγωγική μέθοδος, η ορθολογική επιλογή ξεκινά από το θεωρητικό επίπεδο με την κατασκευή ενός (όχι απαραίτητα μαθηματικού) υποδείγματος-μοντέλου. Σ' αυτό το υπόδειγμα περιγράφο-

στικό αντικείμενο την αμερικανική πολιτική και το Κογκρέσο. Βλ., για παράδειγμα, τα κλασικά άρθρα των: Kenneth Shepsle - Barry Weingast, «Political Preferences for the Pork Barrel: A Generalization», *American Journal of Political Science*, τχ. 25, 1981, σ. 96-110· John Ferejohn, *Pork Barrel Politics*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1974. Η τάση αυτή όμως έχει αρχίσει να ανατρέπεται, όπως δείχνει η πρόσφατη μελέτη των Matthew Soberg Shugart - John M. Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992· όπως και οι υπό έκδοση εργασίες του Γιώργου Τσεμπελή για τους ευρωπαϊκούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς (βλ. και το προηγούμενο βιβλίο του, George Tsebelis, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1990), και της Barbara Geddes για το ρόλο των νέων πολιτικών θεσμών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Οι εργασίες αυτές αναμένεται να δώσουν νέα ώθηση στη συγκριτική μελέτη του θεσμικού πλαισίου.

36. Βλ. Stathis N. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 1996.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η Ορθολογική Επιλογή ως μέθοδος έρευνας στη συγκριτική πολιτική

νται αφαιρετικά οι ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές, αναπτύσσεται ο αναλυτικός μηχανισμός που συνδέει τις πρώτες με τις δεύτερες και διατυπώνονται οι βασικές υποθέσεις και προβλέψεις. Το θεωρητικό υπόδειγμα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, αφορά στη συγκρότηση μαζικών κομμάτων και, πιο συγκεκριμένα, τις συνθήκες γένεσης και συγκρότησης των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην κρίσιμη περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με την κλασική θεώρηση του Lipset και του Rokkan, διαμορφώνονται και αποκρυσταλλώνονται οι διαιρετικές τομές και οι πολιτικοί σχηματισμοί που εκφράζουν αυτές τις τελευταίες.³⁷

Το υπόδειγμα ξεκινά με την περιγραφή των πολιτικών υποκει-

37. Βλ. S.M. Lipset - S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1967. Για μία σύντομη αλλά περιεκτική παρουσίαση του θεωρητικού αυτού υποδείγματος στα ελληνικά, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985, σ. 37-43. Ο όρος «διααιρετική τομή» έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως «ρήξη». Βλ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σ. 42.

μένων και των προτιμήσεων τους: πρόκειται για τους υφιστάμενους κομματικούς (ή πρωτοκομματικούς) σχηματισμούς (Συντηρητικοί και Φιλελεύθεροι),³⁸ το κράτος (που σε μεγάλο βαθμό ελέγχεται από το κυβερνών κόμμα) και την καθολική Εκκλησία, τόσο στην εκάστοτε εθνική όσο και στην υπερεθνική της έκφραση (Βατικανό). Τα κόμματα επιδιώκουν κυρίως την κατάκτηση της εξουσίας,³⁹ ενώ η καθολική Εκκλησία επιδιώκει κυρίως τη μεγιστοποίηση της επιρροής της στην κοινωνία, είτε μέσω της διείσδυσης της στο εκπαιδευτικό σύστημα είτε μέσω άλλων προνομίων. Οι συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή πραγματικότητα στο τέλος του 19ου αιώνα (η μετατόπιση του θεσμικού βάρους από το παλάτι στο κοινοβούλιο, ο έλεγχος του κράτους από τις ανερχόμενες φιλελεύθερες και συγκεντρωτικές αστικές ελίτ, και η συνεπαγόμενη ψήφιση αντικαθολικής νομοθεσίας από τα Φιλελεύθερα κόμματα), ωθούν την καθολική Εκκλησία στην αναζήτηση νέων τρόπων πολιτικής παρέμβασης. Στο σημείο αυτό η Εκκλησία διαθέτει, πολύ σχηματικά, τρεις εναλλακτικές στρατηγικές: (1) Το συμβιβασμό με την ισχύουσα πολιτική πραγματικότητα και την αποδοχή της ήττας της, με την ελπίδα της αποφυγής του παραπέρα περιορισμού της επιρροής της. (2) Το σχηματισμό ενός εξωκοινοβουλευτικού μαζικού κινήματος Καθολικών, με στόχο την άσκηση πολιτικής πίεσης πάνω στους Φιλελεύθερους και την εκλογική στήριξη των Συντηρητικών. (3) Την άμεση παρέμβαση στο πολιτικό παιχνίδι με το σχηματισμό ενός πολιτικού κόμματος. Από την άλλη πλευρά, οι Συντηρητικοί μπορούν: (α) να πορευθούν τελείως αυτόνομα, (β) να αναζητήσουν στήριξη από την Εκκλησία μέσω της εκλογικής κινητοποίησης των πιστών και (γ) να επιδιώξουν οι ίδιοι τη συγκρότηση ενός μαζικού κόμματος, με αιχμή το ζήτημα της θρησκείας.

Η κάθε εναλλακτική στρατηγική συνεπάγεται συγκεκριμένο όφελος αλλά και κόστος. Ο εντοπισμός τους και η ανάλυση της σχέσης οφέλους και κόστους είναι αντικείμενα θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης. Η διατύπωση, δηλαδή, του θεωρητικού υποδείγματος είναι από μόνη της ανεπαρκής. Χρειάζεται να θεμελιω-

38. Η μεγάλη πλειοψηφία των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων σχηματίστηκε πριν από την εμφάνιση των σοσιαλιστικών κομμάτων.

39. Σύμφωνα με τον Κ. Φιλίνη: «Μπορούμε να πούμε ότι μια πολιτική διαμάχη είναι ένας αγώνας για την κρατική εξουσία. Είναι ένας αγώνας για την κατάκτησή της ή τη διατήρησή της» βλ. Κ. Φιλίνης, ό.π., σ. 112.

θούν θεωρητικά και εμπειρικά τόσο οι προτιμήσεις των υποκειμένων όσο και οι στρατηγικές που διαθέτουν. Εδώ η διεπιστημονική προσέγγιση καθίσταται αναγκαία. Η θεωρητική τεκμηρίωση των προτιμήσεων της Εκκλησίας σε σχέση, π.χ., με την οργάνωση ενός μαζικού κινήματος βασίζεται στη μελέτη της καθολικής εκκλησιολογίας και της εκκλησιαστικής δομής, στα πορίσματα της κοινωνιολογίας των οργανώσεων σχετικά με τη συμπεριφορά των ιεραρχικών και συγκεντρωτικών οργανώσεων και, τέλος, στην οικονομική θεωρία, σε ό,τι αφορά τόσο στη συμπεριφορά των εταιρειών (theory of the firm) όσο και στη μορφή των σχέσεων ανάμεσα σε οργανώσεις διαφορετικού επιπέδου (principal-agent analysis).⁴⁰ Στο εμπειρικό σκέλος, χρειάζεται να ανατρέξει κανείς σε πρωτογενείς πηγές και ιστορικές μονογραφίες για να τεκμηριώσει τόσο την ύπαρξη των προτιμήσεων και των στρατηγικών, που αναπτύσσονται στο υπόδειγμα, όσο και τη λειτουργία του αιτιακού μηχανισμού. Απαιτείται επίσης ο εμπειρικός έλεγχος των προβλέψεων του υποδείγματος. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα αυτές αφορούν το σχηματισμό ή μη χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Η εμφάνιση, δηλαδή, τέτοιων κομμάτων θα πρέπει να διαπιστώνεται μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου παρατηρούνται οι συνθήκες που θέτει το υπόδειγμα. Είναι σαφές λοιπόν πως η ανάλυση πολλαπλών περιπτώσεων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τον εμπειρικό έλεγχο του υποδείγματος, γεγονός που τονίζει την αναγκαιότητα της συγκριτικής μεθόδου στην ολοκληρωμένη χρήση της ορθολογικής επιλογής.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το κόστος της οργάνωσης ενός μαζικού κινήματος ήταν, για την καθολική Εκκλησία, τεράστιο, στο βαθμό που η δημιουργία μιας νέας λαϊκής οργάνωσης, πλάι στην παραδοσιακή εκκλησιαστική δομή, έθετε σε κίνδυνο την απόλυτα ιεραρχική σχέση ανώτερου κλήρου-κατώτερου κλήρου-λαϊκών, άρα και τη διατήρηση της αυταρχικής δομής της Εκκλησίας. Η αποδοχή όμως, χωρίς αντίδραση, της αντικαθολικής νομοθεσίας ήταν χειρότερη επιλογή. Το κόστος, τέλος, του σχηματισμού ενός Καθολικού πολιτικού κόμματος ήταν πολύ μεγαλύτερο, καθώς κάτι τέτοιο θα ταύτιζε ανοιχτά την Εκκλησία με μια συγκεκριμένη κομματική επιλογή, υπονομεύοντας έτσι τον γενικότερο κοινωνι-

40. Βλ. Oliver Hart, «An Economist's Perspective on the Theory of the Firm», *Columbia Law Review*, τόμ. 89 (1989), σ. 1757-1774· David M. Kreps, *A Course in Microeconomic Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990, σ. 577-624.

κό της ρόλο. Από την άλλη, οι Συντηρητικοί επεδίωκαν την υποστήριξη της Εκκλησίας, ώστε να αποκτήσουν ένα σημαντικό εκλογικό έρεισμα. Τα συντηρητικά κόμματα της εποχής, αποτελούμενα κυρίως από αριστοκράτες και «προκρίτους», δεν είχαν ούτε την επιθυμία ούτε την έφεση ούτε, τέλος, τη δυνατότητα να επιδοθούν στη δημιουργία μαζικών οργανώσεων. Αντίθετα, η εκκλησία, με το μοναδικό (και «έτοιμο») οργανωτικό της δίκτυο (τις ενορίες, δηλαδή, και τον κλήρο), είχε τη μοναδική δυνατότητα να προχωρήσει σε ευρεία λαϊκή κινητοποίηση, με σχετικά χαμηλό κόστος. Σε καμία όμως περίπτωση δεν επιδίωκαν οι Συντηρητικοί την πολιτικοποίηση και παγιοποίηση της παρουσίας αυτών των οργανώσεων στο εκλογικό πεδίο (τη δημιουργία, δηλαδή, χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων), επειδή διέβλεπαν πως κάτι τέτοιο θα επέτρεπε την είσοδο νέων κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική και θα οδηγούσε στην υπονόμηση της ηγεμονίας τους στον συντηρητικό χώρο. Η δομή των προτιμήσεων των δύο αυτών υποκειμένων ως προς τη στρατηγική που θα επιλέξουν, έχει σχηματικά ως εξής: για την Εκκλησία, $\beta > \gamma > \alpha$ και για τους Συντηρητικούς επίσης $\beta > \gamma > \alpha$.

Είναι λοιπόν δυνατή η εξαγωγή συγκεκριμένων και, εμπειρικά, ελεγχόμενων προβλέψεων για το ποιες στρατηγικές θα επιλέξουν τα υποκείμενα, και άρα για το εάν και το πότε θα σχηματιστεί χριστιανοδημοκρατικό κόμμα (ως επακόλουθο του σχηματισμού, της πολιτικοποίησης και της παγιοποίησης μαζικών Καθολικών κινήματων). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το θεωρητικό αυτό υπόδειγμα οδηγεί στην πρόβλεψη ότι το σημείο ισορροπίας (equilibrium point), το σημείο στο οποίο συγκλίνουν οι προτιμήσεις των δύο υποκειμένων, είναι η επιλογή β , δηλαδή ο σχηματισμός μαζικών παρεκκλησιαστικών οργανώσεων και όχι η συγκρότηση χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Τόσο η Εκκλησία όσο και τα συντηρητικά κόμματα *θα επιχειρήσουν* να αποτρέψουν τη μετατροπή των οργανώσεων αυτών σε κόμματα. Με άλλα λόγια, το υπόδειγμα προβλέπει, *αρχικά*, τη μη εμφάνιση αυτών των κομμάτων. Όμως, όπως είναι γνωστό, χριστιανοδημοκρατικά κόμματα συγκροτήθηκαν σε τουλάχιστον πέντε ευρωπαϊκές χώρες.

Η έρευνα που προκύπτει από αυτή την αρχική αναντιστοιχία θεωρητικής πρόβλεψης και εμπειρικής πραγματικότητας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η διαπλοκή της δράσης Εκκλησίας και Συντηρητικών οδήγησε στην εμφάνιση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου. Συγκεκριμένα, τα Καθολικά κινήματα που δημιούργησε η Εκκλη-

σία και χρησιμοποίησαν πολιτικά οι Συντηρητικοί, επιδίωξαν την αυτόνομη μετατροπή τους σε κόμματα και κατάφεραν να πραγματοποιήσουν το στόχο τους, επειδή η εκλογική τους δραστηριοποίηση υπέρ των τελευταίων ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη. Η εκλογική απήχηση των Καθολικών οργανώσεων ήταν τέτοια που επέτρεψε στην ηγεσία τους (αποτελούμενη, κυρίως, από στελέχη μικροαστικής προέλευσης και μέλη του κατώτερου κλήρου) να μετατρέψει το εκλογικό σώμα και τους νέους κοινοβουλευτικούς θεσμούς σε πηγή πολιτικής νομιμοποίησης, ώστε να απαλλαγεί από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των επισκόπων και των συντηρητικών αριστοκρατών. Η ορθολογική επιλογή Εκκλησίας και Συντηρητικών είχε, με άλλα λόγια, «μη αναμενόμενες» (και μη προβλέψιμες *ex ante*) συνέπειες,⁴¹ στο βαθμό που, κυριολεκτικά, δημιούργησε ένα νέο πολιτικό υποκείμενο, το οργανωμένο Καθολικό κίνημα, με προτιμήσεις διαμετρικά αντίθετες τόσο από την Εκκλησία όσο και από τους Συντηρητικούς.⁴² Το νέο αυτό πολιτικό υποκείμενο προχώρησε στο σχηματισμό των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων και χρησιμοποίησε την εκλογική του δύναμη (δηλαδή τις δυνατότητες που του παρείχε το θεσμικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας) για να χειραφετηθεί από την κηδεμονία της Εκκλησίας και να υποκαταστήσει πολιτικά τους Συντηρητικούς.

Η αναντιστοιχία των αρχικών θεωρητικών προβλέψεων του υποδείγματος και της εμπειρικής πραγματικότητας είναι στην ουσία μόνο φαινομενική. Το υπόδειγμα προβλέπει ότι χριστιανοδημοκρατικά κόμματα δε θα εμφανιστούν, *στο βαθμό που αυτό εξαρτάται αποκλειστικά από την Εκκλησία και τους Συντηρητικούς*. Όμως τα κόμματα αυτά συγκροτήθηκαν, εκμεταλλευόμενα τον περιορισμένο στρατηγικό ορίζοντα των υποκειμένων: Πράγματι, η τεράστια σημασία της μαζικής κινητοποίησης δεν είχε γίνει ακόμα αντιληπτή τα πρώτα εκείνα χρόνια του εκδημοκρατισμού των κα-

41. Με την έννοια που δίνει στον όρο ο Boudon: Βλ. Raymond Boudon, *The Unintended Consequences of Social Action*, The Macmillan Press, Λονδίνο 1982. Μη αναμενόμενες συνέπειες προκύπτουν, συχνά, από τη διαπλοκή της στρατηγικής δράσης υποκειμένων και δεν αναιρούν την ατομική τους ορθολογικότητα, όπως δείχνει ο Boudon. Μια ενδιαφέρουσα κατηγορία μη αναμενόμενων συνεπειών είναι και οι λεγόμενες «effets pervers», εκείνες δηλαδή οι συνέπειες που καταλήγουν να είναι ακριβώς αντίθετες προς τις προτιμήσεις των υποκειμένων.

42. Οι προτιμήσεις τους ήταν διαμετρικά αντίθετες, εφόσον τόσο η Εκκλησία όσο και οι Συντηρητικοί επιδίωκαν ενεργά την αποτροπή της συγκρότησης και παγιοποίησης χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

θεστώτων της Δυτικής Ευρώπης, με αποτέλεσμα Εκκλησία και Συντηρητικοί να πιστέψουν πως θα μπορούσαν να χειραγωγήσουν το Καθολικό κίνημα με σχετική ευκολία. Απαιτείται λοιπόν η αναθεώρηση του αρχικού υποδείγματος, έτσι ώστε να συμπεριλάβει τις συνέπειες της δημοκρατικής μετεξέλιξης των πολιτικών θεσμών.

Παραμένουν βέβαια κάποια εύλογα ερωτήματα σχετικά με τη φαινομενική αυτή αναντιστοιχία θεωρητικής πρόβλεψης και εμπειρικής πραγματικότητας του αρχικού υποδείγματος. Πιο συγκεκριμένα: Ποια είναι η πρακτική χρησιμότητα της ορθολογικής επιλογής σε αυτήν την περίπτωση; Διατηρείται η εξηγητική ισχύς των μικρο-μηχανισμών που αποκαλύπτει η μέθοδος αυτή, όταν το τελικό αποτέλεσμα της στρατηγικής διάδρασης των ορθολογικώς δρώντων υποκειμένων δεν αντιστοιχεί στις στρατηγικές που, καταρχάς, επιλέχθηκαν από αυτά;

Η φαινομενική αναντιστοιχία, στη συγκεκριμένη περίπτωση, όχι μόνο δεν υπονομεύει το θεωρητικό υπόδειγμα αλλά, αντίθετα, υπογραμμίζει τη χρησιμότητά του. Υπενθυμίζει, καταρχάς, ότι τα θεωρητικά υποδείγματα δεν παρέχουν «ένα απόλυτα σωστό αποτέλεσμα» αλλά «έναν πολύτιμο προσανατολισμό».⁴³ Η πρόβλεψη στην οποία οδηγεί το υπόδειγμα αποκτά ευριστική σημασία, καθώς επιτρέπει τη διατύπωση ενός νέου ερευνητικού ερωτήματος το οποίο, αφενός, ενσωματώνει ρητά στην ανάλυση τις προτιμήσεις και τη δράση των υποκειμένων και, αφετέρου, *δε θα είχε καν ανακύψει αν είχε χρησιμοποιηθεί άλλη θεωρητική προσέγγιση*. Συγκεκριμένα: Πως εξηγείται η συγκρότηση των κομμάτων αυτών, με δεδομένες τις προθέσεις της Εκκλησίας και των Συντηρητικών για την αποτροπή της; Γιατί απέτυχαν να αποτρέψουν τη συγκρότησή τους; Τα ερωτήματα αυτά οδηγούν στην αναδιατύπωση του θεωρητικού υποδείγματος, με τρόπο που να ενσωματώνει το ρόλο των πολιτικών θεσμών, και επιτρέπουν τόσο την πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας σχηματισμού πολιτικών κομμάτων όσο και την εξήγηση του μη σχηματισμού χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων σε κάποιες χώρες, όπως η Γαλλία.

Η ασυμφωνία μεταξύ της ορθολογικής εξατομικευμένης δράσης και των πολιτικών συνεπειών της δε μειώνει ούτε την περιγραφική αλλά ούτε και την εξηγητική ισχύ των μικρο-μηχανισμών του υποδείγματος. Αφενός, η ορθολογικότητα των υποκειμένων δεν προϋ-

43. Βλ. Κ. Φιλίνης, *ό.π.*, σ. 39.

ποθέτει ούτε και απαιτεί παντογνωσία (ώστε να μπορούν τα υποκείμενα να προβλέψουν κάθε δυνατή έκβαση της διάδρασης): αφετέρου, η διαπλοκή της δράσης των υποκειμένων οδηγεί σε συνέπειες που, πολλές φορές, ξεπερνούν τον στρατηγικό τους ορίζοντα, ακριβώς επειδή η στρατηγική διάδραση δεν εξαντλείται ποτέ στο άθροισμα των μεμονωμένων στρατηγικών αποφάσεων αλλά το υπερβαίνει: η ορθολογική επιλογή αφορά, ακριβώς, στις κοινωνικές συνέπειες των αποφάσεων των υποκειμένων.

Η χρήση της ορθολογικής επιλογής στο συγκεκριμένο ζήτημα έχει σημαντικές ερευνητικές συνέπειες. Φωτίζεται ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θεωρητικό φαινόμενο, η εμφάνιση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου, ως αποτέλεσμα της διαπλοκής της δράσης των υπαρχόντων υποκειμένων: τονίζεται η διαλεκτική σχέση θεωρητικής και εμπειρικής έρευνας: υπογραμμίζεται η ανάγκη για εμπειρική έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος: τέλος, αξιοποιούνται ιστορικές πηγές που η παραδοσιακή πολιτική κοινωνιολογία είχε παντελώς παραβλέψει, προφανώς επειδή οι λεπτομερείς «γεγονοτολογικές» καταγραφές των κινήσεων, αποφάσεων, και προβληματισμών των διαφόρων πολιτικών πρωταγωνιστών δεν ταιριάζουν ούτε στην ερευνητική της λογική ούτε στα φιλόδοξα (και απρόσωπα) θεωρητικά της σχήματα. Γίνεται σαφές λοιπόν η ανάγκη σύζευξης ορθολογικής επιλογής και ιστορικότητας, όπως επίσης και μιας –οπωσδήποτε πειθαρχημένης– αφηγηματικής στρατηγικής, για την ακριβή απόδοση των αιτιακών μηχανισμών που οδηγούν στη συγκρότηση των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτουν σημαντικά θεωρητικά πορίσματα, ιδίως σε σχέση με το υπόδειγμα του Lipset και του Rokkan: Πρώτον, αναγνωρίζεται ο πραγματικός ρόλος των υποκειμένων στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας, ένας ρόλος που η σχετική με το σχηματισμό κομμάτων βιβλιογραφία είχε παντελώς αγνοήσει, καθώς απέδιδε την εμφάνιση των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην Εκκλησία, στους συντηρητικούς, ή σε απρόσωπες δυνάμεις όπως ο διαφωτισμός, ο εκσυγχρονισμός, ή ακόμα και ο σοσιαλισμός. Δεύτερον, γίνεται δυνατή η υπόδειξη των συνθηκών ισχύος του θεωρητικού υποδείγματος του Lipset και του Rokkan, καθώς δεν αρκεί, όπως υποθέτουν, η εμφάνιση της θρησκευτικής διαιρετικής τομής⁴⁴ για να εμφανισθούν κόμματα που να την εκ-

44. Πρόκειται βέβαια για τη διαπάλη «ανάμεσα στο συγκεντροποιητικό, κανο-

φράζουν. Η περίπτωση της Γαλλίας είναι χαρακτηριστική: παρά τη σφοδρή σύγκρουση Κράτους και Εκκλησίας μεταξύ 1879 και 1905, δε συγκροτήθηκε χριστιανοδημοκρατικό κόμμα.⁴⁵ Τρίτον, αποδεικνύεται, σε αντίθεση με το υπόδειγμα του Lipset και του Rokkan, ότι δεν είναι ανάγκη ο φορέας σχηματισμού ενός κόμματος να ταυτίζεται με το φορέα κινητοποίησης της διαιρετικής τομής που εκφράζει το κόμμα αυτό, πράγμα που οδηγεί σε ενδιαφέρουσες θεωρητικές υποθέσεις· διατυπώνονται, δηλαδή, οι συνθήκες ισχύος του παραπάνω υποδείγματος. Τέλος, γίνεται δυνατή η πληρέστερη κατανόηση της φυσιογνωμίας των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Επειδή ακριβώς προήλθαν από μια διαδικασία σχετικής αντιπαλότητας με την Εκκλησία, επιχειρήσαν (και κατάφεραν) να εκκοσμιρευθούν και να μετατραπούν σε μη θρησκευτικά κόμματα, παρά το γεγονός ότι οι ρίζες τους ήταν έντονα θρησκευτικές και αντιφιλελεύθερες. Η κατανόηση, με άλλα λόγια, της διαδικασίας του σχηματισμού των κομμάτων αυτών επιτρέπει την ενδογενή εξήγηση της μετέπειτα πορείας τους. Καθίσταται, δηλαδή, δυνατή η εξαγωγή πορισμάτων και υποθέσεων εργασίας για συναφή θέματα, όπως ο σχηματισμός σοσιαλιστικών κομμάτων ή η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας των σύγχρονων χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

Συμπερασματικά, το πλεονέκτημα της ορθολογικής επιλογής, ως ερευνητικής μεθόδου, έναντι τόσο της καθαρά εμπειρικής στατιστικής μεθόδου όσο και της απλής συγκριτικής μεθόδου είναι πως, αντίθετα από αυτές, η ορθολογική επιλογή δεν περιορίζεται στη διαπίστωση κάποιας μεταβολής στις αξίες ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών (στη διαπίστωση, π.χ., πως η άνοδος του φιλελευθερισμού και η σύγκρουση κράτους και Εκκλησίας αντιστοιχεί στη συγκρότηση χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων) αλλά αποκαλύπτει, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό επίπεδο, τους αιτιακούς μηχανισμούς που συνδέουν τις μεταβλητές αυτές και προχωράει στην ανάλυση του περιεχομένου αυτής της σχέσης, με τρόπο που συνδυάζει τον πλούτο της ιστορικής περιγραφής με την αφαιρετική διάσταση της θεωρίας.

νιστικό και κινητοποιητικό έθνος-κράτος και τα ιστορικά θεμελιωμένα συντεχνιακά προνόμια της Εκκλησίας», Lipset - Rokkan, ό.π., σ. 14.

45. Ο μη σχηματισμός χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στη Γαλλία μπορεί να εξηγηθεί μέσα από το ίδιο θεωρητικό υπόδειγμα, βλ. Kalyvas, ό.π., κεφ. 3.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ

Η ορθολογική επιλογή, όπως είναι φυσικό, δεν παρέχει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που θέτει η συγκριτική πολιτική. Η κύρια αδυναμία του υποδείγματος βρίσκεται στο γεγονός ότι συχνά απουσιάζουν οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή του. Το υπόδειγμα αυτό δεν είναι εφαρμόσιμο σε περιπτώσεις όπου είναι αδύνατο να διαπιστωθεί ποια είναι τα κύρια υποκείμενα, όπου το θεσμικό περιβάλλον παραμένει ιδιαίτερα ασαφές και ρευστό και όπου τα υποκείμενα αγνοούν παντελώς τους «κανόνες του παιχνιδιού», έχουν περιορισμένο ενδιαφέρον για το υπό μελέτη αντικείμενο ή επιδεικνύουν έλλειψη πληροφόρησης για το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται. Η προσεκτική εξερεύνηση των συνθηκών εφαρμογής της ορθολογικής επιλογής, σε σχέση με το συγκεκριμένο αντικείμενο της έρευνας, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή της. Επομένως, το υπόδειγμα αυτό έχει οριοθετημένο εύρος εφαρμογής και δεν προσφέρεται για διατύπωση γενικών «νόμων» αλλά λειτουργεί, αντίθετα, ως ιδεατός τύπος που προσεγγίζει, χωρίς όμως να απεικονίζει πιστά, τη δράση των υποκειμένων στις πολυσχιδείς της εκφάνσεις.⁴⁶

Σε αντίθεση με τις παραπάνω αδυναμίες, αρκετές γνωστές επικρίσεις και επιφυλάξεις, που απορρέουν κυρίως από τον τρόπο εφαρμογής της ορθολογικής επιλογής στο πεδίο των οικονομικών, επιδέχονται ανασκευή. Δεν ισχύει το επιχείρημα ότι η θεωρία αυτή προϋποθέτει τον υλικό χαρακτήρα των προτιμήσεων των υποκειμένων. Η βασική υπόθεση για τις προτιμήσεις των υποκειμένων αφορά στην προσπάθεια υλοποίησής τους και όχι στο περιεχόμενό τους, το οποίο είναι ανοιχτό και υπόκειται σε εμπειρική τεκμηρίωση. Δεν ισχύει, επίσης, το επιχείρημα ότι θεμελιώδης προϋπόθεση για την εφαρμογή της θεωρίας είναι η σταθερότητα στις προτιμήσεις των φορέων για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εκείνο που απαιτείται είναι η σταθερότητα των προτιμήσεων κατά τη διάρκεια της διαδικασίας επιλογής ανάμεσα στις εναλλακτικές στρατηγικές, μια υπόθεση που είναι απόλυτα ρεαλιστική, ιδίως όταν οι προτιμήσεις έχουν ορισθεί με γενικότητα. Αντίθετα από τις προτιμήσεις, οι διαθέσιμες στρατηγικές είναι δυνατό να μεταβάλλονται πολύ ταχύτερα, ανάλογα δηλαδή με το ρυθμό των εξελίξεων.

46. Βλ. Jeffrey Friedman, «Economic Approaches to Politics», *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2 (Χειμώνας-Άνοιξη 1995), σ. 19-21.

Σίγουρα η ορθολογική επιλογή χαρακτηρίζεται, καταρχάς τουλάχιστον, από μία ατομοκεντρική προοπτική. Βασίζεται στη θεωρία του μεθοδολογικού ατομικισμού και επικεντρώνει την προσοχή της στο υποκείμενο της κοινωνικής και πολιτικής διάδρασης. Η έμφαση αυτή στο υποκείμενο δε σημαίνει, ωστόσο, αγνόηση της γενικότερης προοπτικής των κοινωνικών επιστημών που, όπως υπογραμμίζει και η ονομασία τους, έχουν ως αντικείμενο μελέτης το συλλογικό γίγνεσθαι. Όπως τόνισα και παραπάνω, πολλές εφαρμογές της θεωρίας αφορούν άμεσα σε συλλογικές οντότητες: κόμματα, ομάδες πίεσης, κλπ. Όμως, ακόμα και όταν οι εφαρμογές αφορούν στα άτομα, όπως για παράδειγμα η ανάλυση της συλλογικής δράσης (collective action), στην ουσία τους δεν αφορούν παρά στις ατομικές προϋποθέσεις της κοινωνικής δράσης.

Δεν ευσταθεί, επίσης, ο ισχυρισμός ότι η ορθολογική επιλογή αποτελεί μια «συντηρητική» μεθοδολογική επιλογή, μια επιστημονική έκφραση της νεοφιλελεύθερης στροφής, στην πολιτική, και της προϋούσας υποκατάστασης του πολιτικού από το οικονομικό, στην κοινωνία, τέλος, μια «προέκταση στο διανοητικό επίπεδο του σημερινού υπερ-εμπορευματικού κόσμου».⁴⁷ Παρά το γεγονός ότι η θεωρία αυτή έχει, πράγματι, τις ρίζες της στην νεοκλασική οικονομική θεωρία, η ορθολογική επιλογή έχει συχνά ταυτιστεί με νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους· στις ακραίες της εφαρμογές είναι όντως έκφραση «ενός υπερ-εμπορευματικού κόσμου, που γίνεται ολοένα φτωχότερος σε ηθικό περιεχόμενο»,⁴⁸ και ξεπερνάει κατά πολύ τα όρια αυτά, όπως ακριβώς και η επιστημονική αξία μαρξιστογενών εργαλείων ανάλυσης ξεπερνάει τα όρια της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας (και ακόμα περισσότερο της μαρξιστικής ιδεολογίας). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ορισμένες από τις πλέον γόνιμες εφαρμογές της ορθολογικής επιλογής στα πεδία των οικονομικών, της πολιτικής θεωρίας, της συγκριτικής πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας έχουν γίνει από ερευνητές με «μαρξιακό» προβληματισμό και προσανατολισμό, όπως οι: John

47. Βλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996, σ. 123. Χρειάζεται πάντως να σημειωθεί ότι τις θεωρητικές ρίζες της «στρατηγικής ανάλυσης της πολιτικής» τις συναντούμε σε κλασικούς «προ-καπιταλιστικούς» ευρωπαϊούς διανοητές, όπως μεταξύ άλλων οι: Machiavelli, Hume και Condorcet.

48. Βλ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 123.

Roemer, Jon Elster, και Adam Przeworski. Στην Ελλάδα (και την Ιταλία) τη θεωρία των παιγνίων πρωτοπαρουσίασε, το 1972, ένα σημαίνον στέλεχος της (μαρξιστικής μάλιστα) αριστεράς, ο Κώστας Φιλίνης.

Το ενδιαφέρον που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια για την ορθολογική επιλογή μαρτυρεί μια κατανοήσιμη αποστροφή στα αδιέξοδα και τις καταχρήσεις του δομισμού. Όμως, απαιτείται συγχρόνως η αποφυγή του άλλου άκρου. Δεν πρέπει τον homo sociologicus να διαδεχθεί ο homo economicus, το άτομο δηλαδή που λειτουργεί σε κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό κενό, με μόνο κριτήριο τη μεγιστοποίηση του υλικού του συμφέροντος. Η χρήση της ορθολογικής επιλογής, με τον τρόπο που ανέλυσά σ' αυτό το άρθρο, ούτε απαιτεί αλλά ούτε και επιβάλλει κάτι τέτοιο.

Ας μη ξεχνάμε ότι, σε τελική ανάλυση, η ποιότητα μιας επιστημονικής εργασίας κρίνεται όχι από τη θεωρητική προσέγγιση, στην οποία βασίζεται, αλλά από το κατά πόσο κατορθώνει να εξηγήσει το υπό ανάλυση φαινόμενο και να αρθρώσει νέα ερωτήματα και πρωτότυπες υποθέσεις εργασίας, προωθώντας έτσι τον επιστημονικό διάλογο και συμβάλλοντας στην κατανόηση του ίδιου του πολιτικού φαινομένου. Κάτι τέτοιο μπορεί να ισχύει ακόμα και όταν αυτή καθεαυτή η ανάλυση ενός φαινομένου χαρακτηρίζεται από αδυναμίες. Για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι η κλασική πλέον ανάλυση του προβλήματος της συλλογικής δράσης, την οποία οφείλουμε στον Olson, οδηγεί στο, κατά βάση, εσφαλμένο συμπέρασμα πως η συλλογική δράση είναι πολύ πιο δύσκολο να επιτευχθεί απ' ό,τι συμβαίνει στην πραγματικότητα.⁴⁹ Όμως, παρά την αδυναμία της, η προσέγγιση αυτή άνοιξε νέους ερευνητικούς δρόμους, γιατί κατέρριψε την επικρατούσα ως τότε άποψη ότι η ύπαρξη μιας ομάδας με κάποιο κοινό συμφέρον είναι επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη συλλογικής δράσης.

Πιστεύω πως έδειξα σ' αυτό το σύντομο άρθρο ποια είναι τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη χρήση της ορθολογικής επιλογής, ως αναλυτικό και μεθοδολογικό εργαλείο στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής. Πρόκειται για μια προσέγγιση που ενθαρρύνει τη θεωρητική σαφήνεια και απλότητα, γιατί απαιτεί από τον ερευνητή τη ρητή αναγνώριση τόσο των δρώντων υποκειμένων, των

49. Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1965.

προτιμήσεών τους, των διαθέσιμων στρατηγικών και του θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα, όσο και του συγκεκριμένου πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χώρου που τα περιβάλλει· δίνει έμφαση στη συστηματική ανάλυση της διάδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στα υποκείμενα και το περιβάλλον τους· και αξιώνει την προσεκτική και ρητή ανάλυση οφέλους και κόστους των εναλλακτικών στρατηγικών και των πιθανοτήτων που συνδέονται με την πραγματοποίησή τους. Η αναλυτική αυτή στρατηγική υπηρετεί έναν από τους θεμελιώδεις στόχους των κοινωνικών επιστημών: την αφαίρεση, δηλαδή την απλοποίηση της, εκ των πραγμάτων, σύνθετης πραγματικότητας. Όπως τονίζει ο Thomas Schelling, σε αντίθεση με άλλες θεωρίες, τα υποδείγματα που βασίζονται στην ορθολογική επιλογή «έχουν το πλεονέκτημα πως είναι γυμνά, διευκολύνοντας έτσι τη διαπίστωση των ορίων τους».⁵⁰ Βέβαια, πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος το απλό να γίνει απλοϊκό (πράγμα που παρατηρείται, κυρίως, σ' εκείνες τις εφαρμογές όπου απουσιάζει η εμπειρική διάσταση), αλλά, όπως υπογράμμισα και παραπάνω, κάθε επιστημονική εργασία είναι αντικείμενο κρίσης και κριτικής και οι απλουστευτικές εφαρμογές είναι ιδιαίτερα ευάλωτες σε ανασκευή. Ο κάθε Προκρούστης, για να επανέλθω στην ιδιαίτερα εύστοχη παρατήρηση του Κ. Φιλίνη, θα συναντήσει αργά ή γρήγορα μπροστά του κάποιον Θησέα.

Αν η απλοϊκότητα είναι ένας σημαντικός κίνδυνος, το ίδιο ισχύει και για την αδυναμία ή την απροθυμία της απλούστευσης. Από αυτή την αιτίαση πηγάζει και η κριτική ότι τα περισσότερα υποδείγματα που βασίζονται στην ορθολογική επιλογή δεν είναι ρεαλιστικά. Αυτή η κριτική, που ασκείται όχι μόνο στην ορθολογική επιλογή αλλά και σε κάθε προσπάθεια να εξηγηθούν πολιτικά φαινόμενα, στη βάση κάποιου κεντρικού κορμού προσδιοριστικών μεταβλητών, επιμένει να αγνοεί ότι βασικός στόχος των κοινωνικών επιστημών είναι ακριβώς να απλοποιήσουν την ατελείωτη περιπλοκότητα της κοινωνικής ζωής, απομονώνοντας τις μεταβλητές εκείνες που παίζουν το σημαντικότερο ρόλο: τα θεωρητικά υποδείγματα είναι, με άλλα λόγια, αναλυτικά και ευριστικά εργαλεία «προς χρήση και όχι προς πίστη».⁵¹ Τόσο η προσπάθεια κατασκευ-

50. Βλ. Thomas Schelling, *Choice and Consequence: Perspectives of an Errant Economist*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1984.

51. Σύμφωνα με τον Theil, «models are to be used, not believed»· βλ. Henri Theil, *Econometrics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1976, σ. 3.

ής υποδειγμάτων, που να αναπαράγουν όσο πιο πιστά γίνεται την πραγματικότητα,⁵² όσο και η «μετάφραση» μιας απλής περιγραφής στη γλώσσα της ορθολογικής επιλογής⁵³ αποτελούν θεμελιώδη (αλλά και συχνά) σφάλματα που αγνοούν τον βασικό λόγο της χρήσης υποδειγμάτων και δεν προσθέτουν τίποτα περισσότερο στην κατανόηση των πολιτικών φαινομένων απ' όσα είναι ήδη γνωστά μέσω της απλής περιγραφής τους.

Αντίθετα από τις δομικές προσεγγίσεις, το μεθοδολογικό πλαίσιο που περιέγραψα αναγνωρίζει τον κρίσιμο ρόλο των μηχανισμών εκείνων που παρεμβαίνουν (συχνά κατά τρόπο a priori μη προβλέψιμο) ανάμεσα στις δομές και τα υπό μελέτη πολιτικά φαινόμενα. Αντίθετα από την μπηχεβιοραλιστική προσέγγιση, που επιχειρεί να ανακαλύψει στατιστικούς συσχετισμούς σε θεωρητικό και ιστορικό κενό, η ανάλυση αυτή δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις αιτιακές σχέσεις που συνδέουν –σπάνια κατά τρόπο γραμμικό– τις διάφορες μεταβλητές μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζεται τόσο ο κρίσιμος ρόλος των πολιτικών υποκειμένων όσο και το περίπλοκο του πολιτικού γίγνεσθαι, χωρίς ωστόσο να αντιμετωπίζονται οι παράγοντες αυτοί ως ανυπέρβλητα μεθοδολογικά φράγματα. Επιπρόσθετα, η προσέγγιση αυτή αναγκάζει τον ερευνητή να λειτουργήσει επαγωγικά, ξεκινώντας με την ανάπτυξη του θεωρητικού υποδείγματος και συνεχίζοντας, διαλεκτικά, με τη διατύπωση θεωρητικά προσανατολισμένων εμπειρικών υποθέσεων. Η χρήση του μεθοδολογικού αυτού πλαισίου, με τον τρόπο που υπέδειξα, παρουσιάζει, τέλος, το σημαντικό πλεονέκτημα του επιλεκτικού συνδυασμού διαφορετικών θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων, οδηγώντας σε αυτό που ο David Laitin πρόσφατα αποκάλεσε «τριγωνοποίηση» της ανάλυσης: το συνδυασμό, δηλαδή, αναλυτικών υποδειγμάτων βασισμένων στην ορθολογική επιλογή, με εμπειρική ποσοτική επεξεργασία και ανάλυση του πο-

52. Τα σφάλματα αυτά έχουν γίνει, κυρίως, στο πεδίο των διεθνών σχέσεων και συχνά αφορούν σε ex post facto αναλύσεις διεθνών κρίσεων (η κρίση της Κούβας, ιδίως, έχει γίνει αντικείμενο τέτοιων καταχρήσεων): βλ. Snidal, ό.π.

53. Στον ελληνικό χώρο, παράδειγμα τέτοιας εφαρμογής είναι η μελέτη της πτώσης της δικτατορίας και της μεταπολίτευσης από τον Κ. Αρβανιτόπουλο, όπου η απλή καταγραφή (και επανάληψη) διαφόρων ιστορικών επεισοδίων κυριολεκτικά «βαφτίζεται» με την ορολογία της θεωρίας των παιγνίων· βλ. Constantine Arvanitopoulos, «The political economy of regime change: a case study of Greece», Διδακτορική διατριβή, The American University, 1989.

λιτικού και κοινωνικού πλαισίου τόσο στη θεσμική του όσο και στην ιστορική του διάσταση.⁵⁴

Είναι γεγονός, τέλος, πως οι εφαρμογές της ορθολογικής επιλογής που αφορούν σε θέματα τα οποία ξεφεύγουν από τα στενά πλαίσια που ορίζει η μελέτη των αμερικανικών θεσμών και εν γένει της πολιτικής, αποτελούν μικρή μειοψηφία. Ελάχιστες είναι, επίσης, οι εφαρμογές εκείνες που επιχειρούν να συνδυάσουν το αφαιρετικό πλεονέκτημα της θεωρίας με την εμπειρική ακρίβεια της ιστορίας και τον πλούτο και την αμεσότητα της αφήγησης. Η μεγάλη πλειοψηφία των εφαρμογών της ορθολογικής επιλογής στερείται εμπειρικής τεκμηρίωσης, όπως πολύ ορθά υπογράμμισαν πρόσφατα ο Green και ο Shapiro.⁵⁵ Οι εφαρμογές αυτές λειτουργούν σε ένα αφηρημένο πλαίσιο με υποθετικά και αόριστα υποκείμενα (π.χ. «κοινοβούλιο» ή «κόμματα» γενικώς), προτιμήσεις και στρατηγικές. Εκείνο που συνήθως μεταβάλλεται είναι μόνον οι κανόνες του παιχνιδιού. Η μαθηματική ανάλυση στην οποία βασίζονται οι εφαρμογές αυτές, καθορίζει τα σημεία ισορροπίας και προβλέπει, σε ορισμένες περιπτώσεις (καθώς τα σημεία αυτά είναι συνήθως πολλαπλά), το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει η διάδραση των υποκειμένων, κάτω από τις συνθήκες που ορίζονται στο υπόδειγμα. Η ανάλυση αυτή είναι αναμφισβήτητη χρήσιμη, γιατί επιτρέπει την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων της διάδρασης, τα οποία είναι συχνά αόρατα «στο γυμνό», μη μαθηματικό, μάτι του παρατηρητή. Όμως, όσο χρήσιμη κι αν είναι μια τέτοια ανάλυση, αυτοπεριορίζεται σημαντικά εξαιτίας της αοριστίας της. Το πρόβλημα, τελικά, των εφαρμογών αυτών δεν είναι τόσο η έλλειψη ρεαλισμού που τις χαρακτηρίζει όσο η αδυναμία τους να οδηγήσουν στη γόνιμη κατανόηση της σύνθετης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Ως ένα βαθμό, οι αδυναμίες που παρουσιάζει η εφαρμογή της ορθολογικής επιλογής αποτελούν συμπτώματα της παιδικής της ασθένειας και αντανακλούν την πραγματικότητα της ανάπτυξης που έλαβε χώρα σχεδόν αποκλειστικά στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι αδυναμίες αυτές έχουν αρχίσει να ξεπερνιούνται, και η σύζευξη ορθολογικής επιλογής και ιστορικότητας πιστεύω ότι θα αποτελέσει την αιχμή αυτής της υπέρβασης. Η σημασία της σύζευξης αυτής ξεπερνάει την ανάγκη εμπειρικής τεκμηρίωσης των όποιων πο-

54. Βλ. David Laitin, «The Civic Culture at 30», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 1, 1995, σ. 172.

55. Βλ. Green και Shapiro, ό.π.

ρισμάτων του θεωρητικού υποδείγματος. Η σύζευξη αυτή τοποθετεί το δρων υποκείμενο, είτε αυτό είναι άτομο είτε συλλογικό σώμα, στο περιβάλλον από το οποίο αντλεί, διαμορφώνει, και, ενδεχομένως, οριοθετεί τόσο τις προτιμήσεις του όσο και τον τρόπο μεγιστοποίησής τους. Επιτρέπει, μ' αυτόν τον τρόπο, την κατανόηση της δράσης των υποκειμένων (πράγμα που από μόνο του αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα), και τον έλεγχο της ορθότητας των υποθέσεων στις οποίες θα στηριχθεί το υπόδειγμα αυτό καθαυτό.

Η αφηγηματική διάσταση που επανεισάγει η σύζευξη αυτή επιτρέπει την τοποθέτηση των πολιτικών φαινομένων στο πλαίσιο μιας «αλυσίδας» αλληλοεξαρτώμενων γεγονότων και αντιπαρατίθεται όχι τόσο στη μαθηματική διάσταση (η οποία μπορεί, χωρίς βέβαια να είναι αφηγηματική, να περιγράψει μια σειρά γεγονότων), όσο σε μια κυρίαρχη, σήμερα, διάσταση των κοινωνικών επιστημών, που αφορά στη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα σε μεταβλητές και υποτάσσει τα γεγονότα στη λογική της ιστορικής αναγκαιότητας και του ντετερμινισμού: εάν τα γεγονότα που συνέβησαν «έπρεπε» να συμβούν, επειδή αποτελούν έκφραση γενικότερων δυνάμεων και σχέσεων, τότε χάνουν το λόγο της αυτόνομης επιστημονικής τους ύπαρξης· η παρουσία τους, σε τέτοιου είδους αναλύσεις, έχει στόχο απλά περιγραφικό ή, ακριβέστερα, εικονογραφικό. Αντίθετα, η λογική που διέπει την ορθολογική επιλογή υπονομεύει την έννοια του ιστορικού αναπόφευκτου, υπογραμμίζοντας τη σημασία που έχουν οι ανθρώπινες εκτιμήσεις, οι αποφάσεις που ελήφθησαν και που παραλήφθηκαν και τα γεγονότα που απορρέουν από αυτές, πάντοτε, βέβαια, μέσα στο πλαίσιο που ορίζουν, συχνά κάθε άλλο παρά ασφυκτικό, μια σειρά από παραμέτρους: εδώ αποκτά νόημα και η έννοια των μη αναμενόμενων συνεπειών της εξατομικευμένης κοινωνικής δράσης. Τα γεγονότα επανακτούν έτσι την αυτονομία και τη σημασία τους και η χρονικότητα (temporality) επανέρχεται στο προσκήνιο, ενταγμένη όμως σε ένα θεωρητικό πλαίσιο και στα πλαίσια μιας γενικότερης «λογικής». Είναι λοιπόν φανερό ότι η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, εφαρμοσμένη στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής με τον τρόπο που περιέγραψα σ' αυτό το άρθρο, επιτρέπει τη γενική όσο και θεωρητική κατανόηση των πολιτικών φαινομένων, χωρίς να αρνείται την ιστορικότητά τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996.
- ALESINA A. - ROSENTHAL H., «Partisan Cycles in Congressional Elections and the Macroeconomy», *American Political Science Review*, τόμ. 83, 1989.
- ALT JAMES E. - SHEPSON KENNETH (επιμ.), *Perspectives on Positive Political Economy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992.
- ARVANITOPOULOS CONSTANTINE, «The political economy of regime change: a case study of Greece», Διδακτορική διατριβή, The American University, 1989.
- BATES ROBERT, *Markets and States in Tropical Africa*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1981.
- BERGOUNIOUX ALAIN - MANIN BERNARD, *La social-démocratie ou le compromis*, PUF, Παρίσι 1979.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ - ΜΑΥΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας 1991.
- BIRNBAUM PIERRE - LECÁ JEAN (επιμ.), *Sur l' individualisme: théories et methodes*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986.
- BOUDON RAYMOND, *The Unintended Consequences of Social Action*, The Macmillan Press, Λονδίνο 1982.
- BOUDON RAYMOND - BOURRICAUD FRANÇOIS, *A Critical dictionary of Sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1989.
- BRUSTEIN WILLIAM, *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.
- COHEN YOUSSEF, *Radicals, Reformers and Reactionaries: The Prisoner's Dilemma and the Collapse of Democracy in Latin America*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1994.
- ELSTER JON, *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.
- ELSTER JON, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989.
- FEREJOHN JOHN, *Pork Barrel Politics*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1974.
- FRIEDMAN JEFFREY, «Economic Approaches to Politics», *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2, 1995.
- FRIEDMAN JEFFREY (επιμ.), *The Rational Choice Controversy: Economics Models of Politics Reconsidered*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.

- FRIEDMAN MILTON, «The Methodology of Positive Economics», στο *Essays in Positive Economics*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1953.
- GEDDES BARBARA, «Uses and Limitations of Rational Choice in the Study of Latin American Politics», αδημοσίευτο κείμενο, Department of Political Science, UCLA, Λος Άντζελες 1993.
- GEDDES BARBARA, *Politicians' Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, University of California Press, Μπέριγκλεϊ 1994.
- GREEN DONALD P. - SHAPIRO IAN, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1994.
- HAMBURGER HENRY, *Games as Models of Social Phenomena*, W.H. Freeman and Company, Νέα Υόρκη 1979.
- HART OLIVER, «An Economist's Perspective on the Theory of the Firm», *Columbia Law Review*, τόμ. 89 (1989), σ. 1757-1774.
- KALYVAS STATHIS N., *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996.
- KALYVAS STATHIS N., «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», Ανακοίνωση στο CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη, Απρίλιος 1996.
- KEEGAN JOHN, *A History of Warfare*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1994.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Σ., *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941-1944*. Α' τόμος, β' έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
- KREPS DAVID M., *A Course in Microeconomic Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990.
- KREPS DAVID M., *Game Theory and Economic Modelling*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990.
- LAITIN DAVID, «The Civic Culture at 30», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 1 (1995), σ. 168-173.
- LEVI MARGARET, *Of Rule and Revenue*, University of California Press, Μπέριγκλεϊ 1988.
- LIPSET S.M. - S. ROKKAN (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1967.
- LYRINTZIS CHRISTOS, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, τχ. 6, 1987.
- LYRINTZIS CHRISTOS, «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΣ, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.
- MAIER CHARLES S., *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France*,

- Germany and Italy in the Decade After World War II*, Princeton University Press, Πρίνστον 1988.
- MONTINOLA GABRIELLA, «Manufacturing Weak States: Lessons from the Philippines», αδημοσίευτη εργασία, Department of Politics, New York University, 1996.
- MORROW JAMES D., *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- NORTH DOUGLASS C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990.
- OLSON MANCUR, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1965.
- PASSERON JEAN-CLAUDE, *Le raisonnement sociologique: l'espace non-Popperien du raisonnement naturel*, Nathan, Παρίσι 1991.
- POPKIN SAMUEL, *The Rational Peasant*, California University Press, Μπέρκλεϊ 1979.
- PRZEWORSKI ADAM, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1985.
- SHELLING, THOMAS, *Choice and Consequence: Perspectives of an Errant Economist*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1984.
- SEN AMARTYA, «Behaviour and the Concept of Preference», στο Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.
- SHEPSON KENNETH - WEINGAST BARRY, «Political Preferences for the Pork Barrel: A Generalization», *American Journal of Political Science*, τχ. 25, 1981.
- SHUGART MATTHEW SOBERG - CAREY M. JOHN, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992.
- SNIDAL DUNCAN, «The Game Theory of International Politics», *World Politics*, τχ. 38, 1985.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΣ, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- THEIL HENRI, *Econometrics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1976.
- ΤΣΕΜΠΕΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και "δίλημμα φυλακισμένου"», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα 1984.
- TSEBELIS GEORGE, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1990.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «"Τζαμπατζήδες" στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.

VERDIER DANIEL, *Democracy and International Trade*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.

VON NEUMANN, JOHN - MORGENSTERN OSKAR, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Πρίνστον 1953 [Τρίτη έκδοση].

ΦΙΛΙΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Θεωρία των παιγνίων και πολιτική στρατηγική*, Κείμενα, Αθήνα 1972.